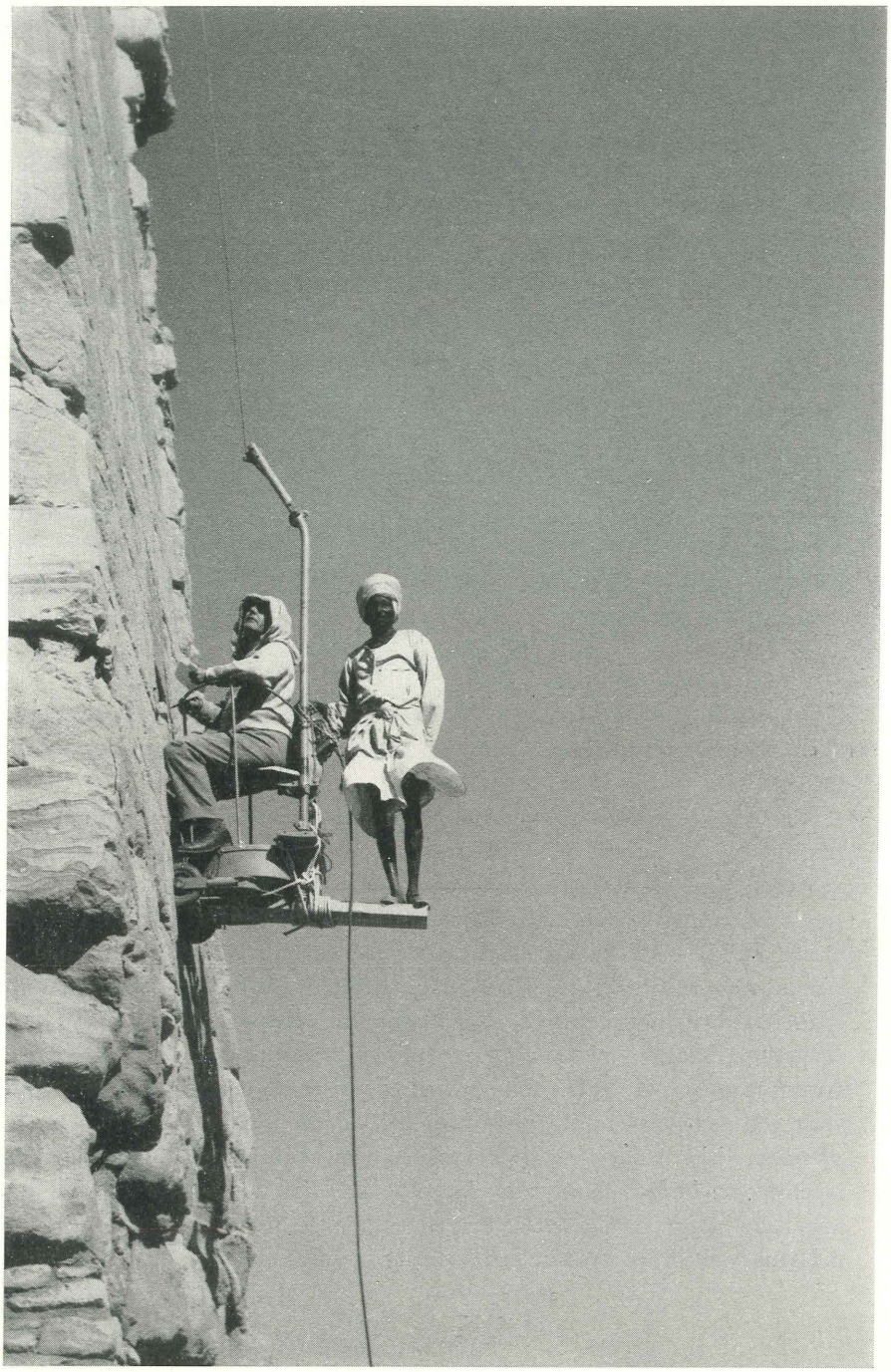

Afb. 44. Dit schuitje wordt door den auteur gebruikt bij het afschrijven der inscripties, die op de tempelmuren van Soleb zijn aangebracht. De werkman zwengelt het langs een kabel naar boven.

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

REDACTIE ADRES:
Roodborststraat 16
LEIDEN

ADMINISTRATIE:
Ex Oriente Lux
Noordeindsplein 4a,
LEIDEN

Vijfde Jaargang, Nummer 1, mei 1959

INHOUD

Ter Inleiding — XII — Over de tweede opgravings-campagne (1958-1959) der Missione Michela Schiff Giorgini, te Soleb — XIII — Tilmoen — XIV De steles van Nabonidus uit Harran — XV — De nieuwe zaal in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden — XVI — Assyrische reliëfs in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden — XVII — De Sichemcollectie in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden — XVIII — De egyptische verzameling der Stad Antwerpen.

TER INLEIDING

Ook deze nieuwe jaargang zal in collectieve zorg worden geredigeerd. Toch zijn er vooruitzichten dat dit interregnum niet al te lang meer zal duren.

Een van de onverwachte kansen die dit waarnemen mij brengt, is dat nu op mij de aangename taak rust Dr W. D. van Wijngaarden bij zijn scheiden van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, te bedanken namens de aangeslotenen bij Ex Oriente Lux. Op 29 April j.l. deed Professor P. A. H. de Boer zulks namens Universiteit en Gemeente in ruimer verband. Hij huldigde de aftredende directeur als reorganisator van het Museum. Dat niet slechts de Egyptische en Griekse afdelingen een nieuwe opstelling kregen, maar nu ook in een afzonderlijke zaal Palestina en Mesopotamië zijn vertegenwoordigd door representatieve verzamelingen, mag een reden tot voldoening voor Dr van Wijngaarden zijn en hem zijn aftreden licht maken, het is bovendien een aanleiding hem op deze plaats openlijk te bedanken namens Ex Oriente Lux, voor alles wat hij in zijn loopbaan voor ons genootschap gedaan heeft. Moge zijn opvolger, Dr A. Klasens, ook in dit opzicht een waardig opvolger zijn!

Leiden, 30 Mei 1959

B. A. van Proosdij

XII—OVER DE TWEEDE OPGRAVINGSCAMPAGNE (1958-1959) DER MISSIONE MICHELA SCHIFF GIORGINI, TE SOLEB

Dit jaar [1]) zou alles veel gemakkelijker gaan: men kende ons en wij kenden de mensen, de arbeiders hadden heel wat geleerd en vooral, het dagelijkse oversteken van den Nijl was afgelopen. Ons huis tussen tempel en nekropool was immers klaar (Afb.45). Inderdaad, maar er viel toch

Afb. 45. Onze behuizing, gezien uit het westen. Zij bestaat uit vier kamers, die elk een binnenmuur gemeen hebben. Ook aan de oostzijde bevindt zich een veranda. Rechts is de tempel van Soleb zichtbaar.

[1]) Vervolg op Phœnix IV, 1 (april 1958), 4-15.

zoveel aan te doen, dat, bij mijn aankomst op 17 oktober, nog overal de werklui rondliepen, tot op het dak toe. Zodoende kon de opgraving pas 1 november hervat worden, en wel in de nekropool.

Er zijn natuurlijk weer de nodige graven ontdekt, zodat een wal van zand en stenen is ontstaan rondom dit terrein (Afb. 50). Want iedere mand met zand en puin wordt door onze mannen buiten de afrastering gestort, met als gevolg, dat er heel wat stof opwaait. Maar daar zijn onze arbeiders gelukkig niet bang voor. Immers, gelijk wij, in onze landen, geplaagd worden door regenstormen, kunnen hier de zandstormen te keer gaan. Het

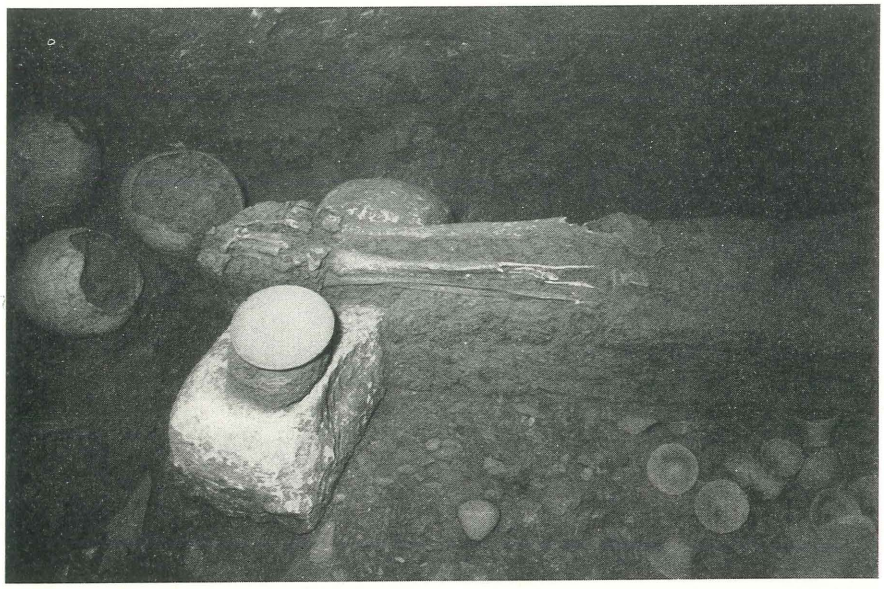

Afb. 46. Deze grafkamer (12 T) was geheel met zand gevuld door het regenwater, dat er in den loop der eeuwen was binnengedrongen. Zij is van middelbare grootte (ongeveer 3 bij 3 meter) en bevatte de resten van één dode, wiens hoofd naar het westen gekeerd was. Hij was omringd door allerlei vaatwerk van verschillenden vorm en afmeting.

is wel gebeurd, dat de mensen ervoor naar huis gestuurd moesten worden. Toch zijn wij zeer gesteld op den noordenwind, die koelte brengt, 's nachts een enkele maal zelfs te veel. Het appèl, om zeven uur, lijkt dan een vastenavond: de mannen hebben dekens omgeslagen in velerlei kleuren, liefst rood, oude overjassen aan of een pandjesjas (erfenissen uit vroegere betrekkingen in Egypte), enkele gelukkigen verheugen zich zelfs in het bezit van een soort ijsmuts. Heerlijk land, waar niemand zoiets gek vindt. Ook wij zijn dan opgedoft met pullovers en windjakken. Doch als de zon hoger komt, is die pret gauw gedaan en lopen wij er weer luchtig bij.

Dit maal zijn ongeveer vijf en twintig nieuwe graven gevonden. Zij verschillen begrijpelijkerwijze veel in grootte van bovenbouw, aanleg, diepte, omvang van het eigenlijke graf, en dergelijke (Afb. 46 en 47). Want ook in het oude Egypte was de welstand der mensen verschillend, zodat het bijna voor de hand liggend is, dat wij het minste weten van den gewonen man, omdat deze zich nu eenmaal geen duur graf kon veroorloven en geen instantie genegen was, hem daarbij te helpen. Het is uiterst jammer, dat praktisch alle nieuw ontdekte graven anoniem zijn. En helemaal vervelend is bijvoorbeeld het volgende. In een groots aangelegd graf, met flinken

Afb. 47. Deze vazen waren in een hoek van hetzelfde graf (12 T) opgesteld. Het is duidelijk te zien, hoe het binnengedrongen zand ook de vazen gevuld heeft.

bovenbouw in tichels (zeer waarschijnlijk in den vorm van een kleine pyramide), een getrapte schacht, afgedekt door dertien grote stenen platen, werden de fragmenten gevonden van een grote stèle. Deze vermeldt den naam Amenemopet, en gezien de plaats, waarop deze naam was aangebracht, was de conclusie gewettigd, dat de eigenaar van het graf zo heette. Maar kort tevoren vonden wij in een veel kleiner graf ernaast den bovendrempel van een deur, waarop was vermeld en afgebeeld „de vertegenwoordiger (van den onderkoning) voor Koesj, Amenemopet" (Afb. 48). Het is natuurlijk mogelijk, dat de bezitters van twee graven, ofschoon deze vlak bij elkaar liggen, precies hetzelfde geheten hebben, en bovendien is Amen-

emopet een nogal eens voorkomende naam in het Nieuwe Rijk. Maar het is toch meer waarschijnlijk, dat grafsteen en deurdrempel voor denzelfden persoon vervaardigd zijn. En tenzij men aanneemt, dat het grote graf voor iemand is aangelegd, die nog belangrijker was dan de vertegenwoordiger van den goeverneur van Koesj oftewel Nubië, moet men veronderstellen, dat deze laatste was bijgezet in het monumentale graf. Goed, maar hoe dan

Afb. 48. Stenen bovendrempel van een deur, waarop de overledene in aanbiddende houding is afgebeeld. Links van hem worden zijn titel en naam vermeld: de vertegenwoordiger voor Koesj, Amenemopet.

te verklaren, dat onderdelen van zijn tombe in een andere schacht terecht zijn gekomen?

In beide gevallen was de opening tot de onderaardse grafkamers goed met stenen afgesloten; de eerste kamer van het grootste graf bevatte twee skeletten en enkele vazen (Afb. 49), de andere kamer was slechts met zand

gevuld, en het kleinere graf bevatte helemaal geen menselijke overblijfselen. Het zand op den vloer der tweede kamer ervan vertoonde nog de voetsporen van degenen, die vele eeuwen geleden ook dit graf geleegd hebben. Blijkbaar zijn toen inscripties van Amenemopet hier terecht gekomen. Maar dit punt is niet het voornaamste. Belangrijker is, dat ook dit

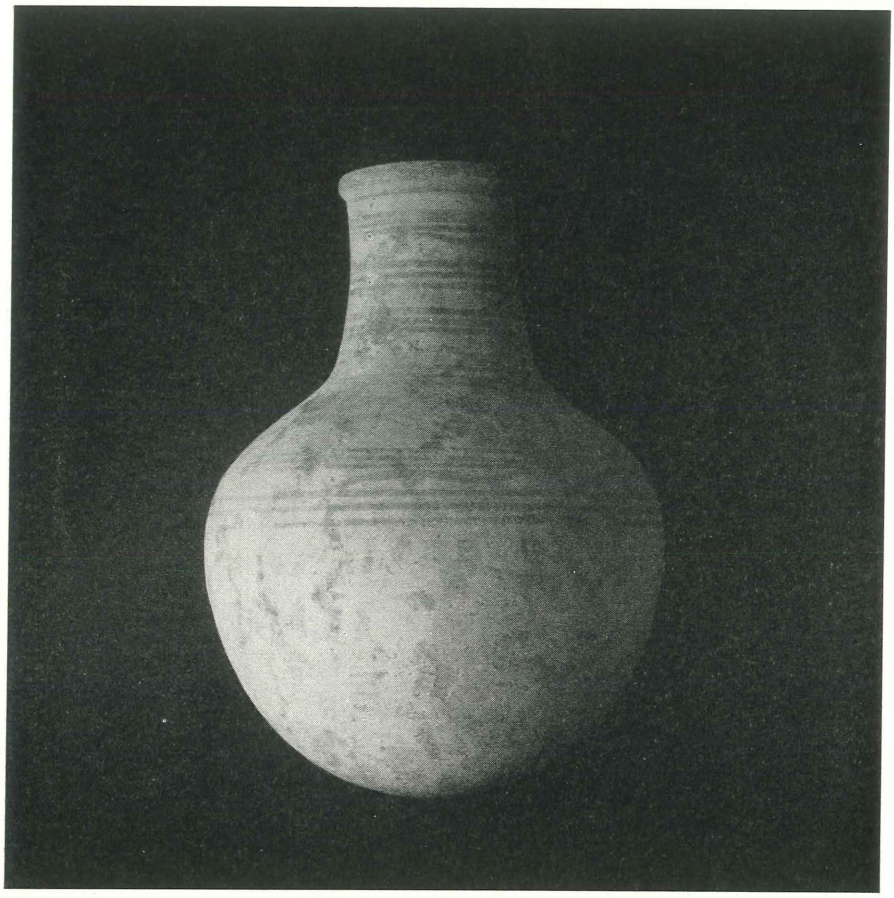

Afb. 49. Een mooie vaas van aardewerk, in rose kleur met versiering in violet. Hoogte 31.5 cm. Waarschijnlijk uit omstreeks 1400 v. Chr.

jaar weer gebleken is, dat de doden in de oudheid uit hun graven zijn gehaald, en men deze daarna weer netjes heeft gedicht. Enkele malen is zelfs vastgesteld, dat het lijk, al dan niet gemummificeerd, verbrand is, zoals blijkt uit de verkoolde resten; in één geval had men een steen gelegd op de smeulende mummie, want ook de onderzijde van dezen steen vertoont brand-

sporen. Maar evenals vorig jaar blijft het vooralsnog duister, welke bedoeling men heeft gehad bij het weghalen der doden uit de grafkamers. Welk een werk dit geweest is, moge blijken uit een voorbeeld: in de schacht

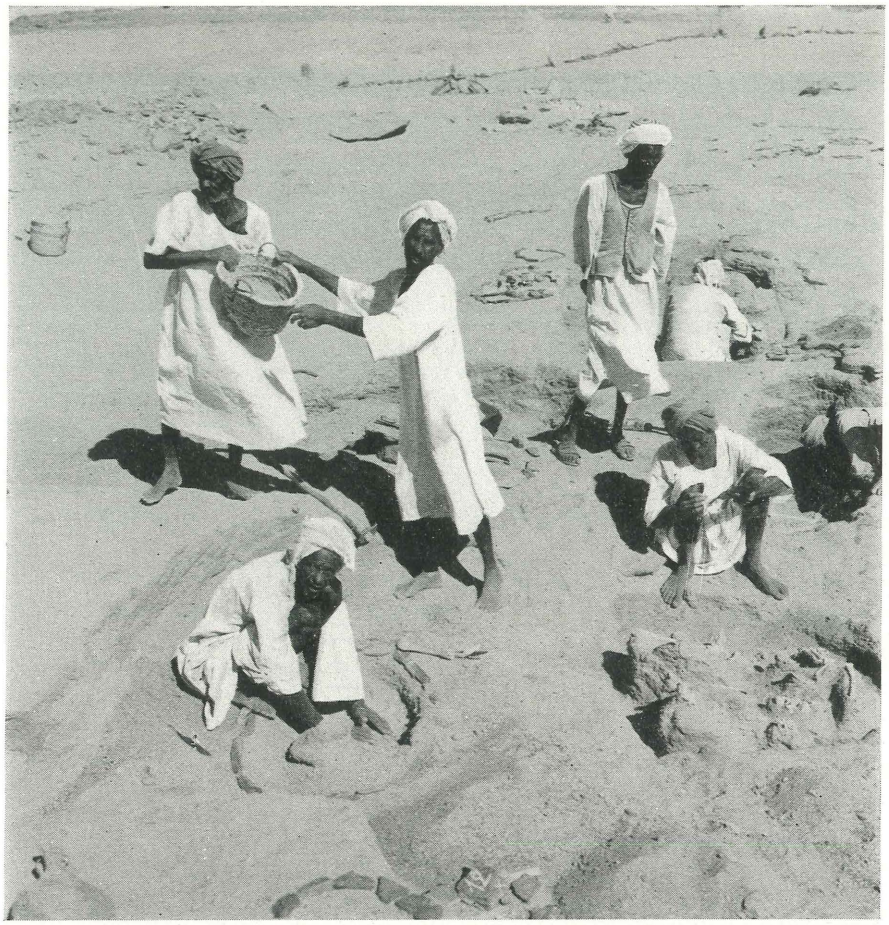

Afb. 50. Gezicht op een gedeelte der oudste begraafplaats (vóór 1500 v. Chr.). Nadat de omtrek van een kuil is vastgesteld, wordt deze aangegeven door een rand van kleine stenen, om te voorkomen, dat erover gelopen wordt. De arbeider links op den voorgrond is bezig het zand weg te halen. Hij doet dit met zijn handen, om niets te beschadigen. Boven het hoofd van den ouden man met de mand in de hand is een klein stuk te zien van den wal van zand en stenen rondom het terrein.

van nummer 12 zijn de overblijfselen van vijf en zeventig mensen gevonden.

Reeds den vorigen keer is vermeld, dat op geringe diepte onder de pyra-

Afb. 51. Het geraamte van den persoon, wiens linkerbeen door een krokodil werd afgerukt.

mide van tichelsteen van een der aanzienlijkste graven, skeletresten waren gevonden. Deze sector is nu systematisch onderzocht. Hij bleek een oudere

Afb. 52. Het rechtergedeelte van het middelste der drie registers, die zijn aangebracht op de oostzijde van de poort (zie Afb. 54) tussen den eersten en tweeden tempelhof; dit geeft koning Amenophis III, den bouwer van den tempel, weer. De farao is getooid met de verenkroon van Horus. Andere koninklijke attributen zijn de uraeusslang, de hoofddoek en de baard. In het midden links zijn twee cartouches, waarvan de linkse in de oudheid is uitgewist. Boven den vorst spreidt de giergodin beschermend haar vleugels uit.

Afb. 53. Het bovenste der drie registers op de poort van Afb. 52 stelt voor, hoe Amenophis III (rechts) door zijn eigen goddelijk beeld omhelsd wordt. Hij draagt hier de zogenaamde blauwe kroon, evenals den ceremoniëlen staart, en houdt het levensteken in de linkerhand. De godheid bezit een ramshoren en draagt zon en maan op het hoofd. Daar de oppervlakte van den steen hier beter bewaard is dan in de vorige afbeelding, komt de kwaliteit van het reliëf veel beter tot haar recht. Dit is evenwel enigszins vertekend, omdat de ladder gebruikt voor de opname, niet hoog genoeg reikte.

Afb. 52. Voor onderschrift, zie blz. 77.

Afb. 53. Voor onderschrift, zie blz. 77.

nekropool te omvatten met een dertigtal grafkuilen, in steenhard zand aangelegd (Afb. 50). De meeste bezaten een ovalen vorm, weinige andere waren rond. Enkele bevatten de overblijfselen van kinderen, een zestal was gewoonweg leeg, de andere dienden als laatste rustplaats van volwassenen. Alle doden waren bijgezet met de voeten naar het westen, waarbij men dient te bedenken, dat de echte Egyptenaar den overledene bijzet met het hoofd naar het westen (Afb. 46). Een aantal lag in de zogenaamde hurkende houding. De dijbenen zijn daarbij opgetrokken en de benen er bijna tegenaan gedrukt. Bovendien bleken vele lijken besmeerd geweest te zijn met roden oker. Wanneer dit gebeurd was, plaatste men den dode in de juist vermelde houding en snoerde hem dan vast met windsels. Bij het onderzoek is gebleken, dat ook grafkuilen, die onder de pyramide lagen, geschonden waren. De beenderen waren door elkaar gegooid en herhaaldelijk ontbrak dan het hoofd. En alsof dit nog niet vreemd genoeg was, de onderkaak had men dan netjes neergelegd bij de rest. Dit feit kon in zeven gevallen worden vastgesteld, zodat er toch wel een bedoeling achter gezocht moet worden, ofschoon het onduidelijk is, welke dit dan geweest is. Kennelijk is niet hebzucht de drijfveer geweest, want het aardewerk en andere gaven, als kralensnoeren, heeft men ongemoeid gelaten. Ook is het duister, waarom men slechts bepaalde lijken heeft onthoofd. Een motief van wraak biedt hier geen oplossing. Want waarom zou men dan het skelet van een kind door elkaar gegooid hebben? De oplossing schijnt dus gezocht te moeten worden in godsdienstige opvattingen. Hoewel het waarom ons hier ontgaat, kunnen wij aangeven, wie zo belust geweest zijn op deze schamele resten: het zijn degenen, die het grote graf, dat vorig jaar ontdekt is, hebben aangelegd. Immers, ook graven onder de pyramide ervan hebben dit lot ondergaan, terwijl één ervan gebruikt is als „offer" onder een drempel.

Een grafkuil, die gespaard was gebleven, was toch een wonderlijk iets [2]). Want de overledene bezat maar één been, en wel het rechter (Afb. 51). Waar was het andere? Onvindbaar. Maar toen het gehele skelet was vrijgelegd bleek dat de dode voorover lag, als een zwemmer, terwijl de onderkant van het linkerbeen op den bodem van den kuil rustte. Tenslotte zou de rechter bovenarm de oplossing van het raadsel geven. Dit bot vertoonde namelijk duidelijk den beet van een krokodil; later is gebleken, dat de sporen hiervan ook zichtbaar zijn op het scheenbeen. Blijkbaar moeten wij ons dus voorstellen, dat de persoon in kwestie [3]) door krokodillen is aan-

[2]) Deze passage van Phœnix IV, 2 (december 1958), 56 wordt hier herhaald, omdat daar rechts en links wel eens door elkaar gelopen zijn, terwijl bovendien meer gegevens beschikbaar zijn, nu het skelet uit den kuil is gehaald.

[3]) Gezien den vorm van het bekken, hebben wij waarschijnlijk te doen met de overblijfselen van een vrouw.

gevallen. Tegen degene, die hem van rechts aanviel, heeft hij zich kennelijk teweer gesteld, maar niet kunnen verhinderen, dat zijn linkerbeen (door een andere?) geheel werd afgerukt. Toen hulp opdaagde was het te laat Men meende, dat hij dood was, maar in werkelijkheid lag het slachtoffer in *coma*. Men heeft het in dezen toestand begraven, en daarna is de stumper

Afb. 54. De poort, waarop zich de beide vorige reliëfs bevinden, staat links van de rechterzuil. De foto geeft een duidelijk beeld van de vele neergestorte zuilenblokken en architraven in den eersten hof. Helemaal vooraan zijn twee parallele stukken muur zichtbaar, die loodrecht op de kantlijn staan. Deze resten van een oude poort zijn pas bij de opgraving te voorschijn gekomen.

bijgekomen. In een vertwijfelde poging zich te bevrijden, heeft hij zich omgedraaid, maar was toen aan het einde van zijn krachten. Niemand van zijn nabestaanden heeft vermoed, welk nieuw drama zich in de woestijn afspeelde.

En is er dit jaar dan niet in den tempel (Afb. 52 en 53) gegraven? Nou en of, praat er niet van. Soms wist ik gewoonweg niet, hoe ik in mijn schuitje moest komen, zonder tichels te vergruizen of in kuilen te vallen (Afb. 44). Want juist rondom den pylon is ook dit seizoen gewerkt (Afb. 54). Maar de resultaten van dit onderzoek zijn nog onduidelijk, terwijl dit overigens nog volop aan den gang is en na mijn vertrek zal doorgaan. Veel succes, Robichon!

Soleb, Oudejaarsdag 1958 JOZEF M. A. JANSSEN

XIII—TILMOEN

In Phœnix III/1 (1957) is iets medegedeeld over de Deense opgravingen op het eiland Bahrein in de Perzische Golf. In 1957 zijn de opgravingen voortgezet en het resultaat ervan geeft aanleiding om opnieuw een artikeltje aan dit eiland, uit de teksten uit Mesopotamië bekend als Tilmoen, te wijden.

Deze teksten uit Zuid-Mesopotamië, het oude Soemer en Akkad, geven sedert de tijd van koning Sargon van Akkad (omstreeks 2300 v. Chr.) blijk van een levendige handel en scheepvaart op de Perzische Golf. Schepen uit Tilmoen, Magan (vermoedelijk te identificeren met de kust van Oman) en het nog verder weg gelegen Meloecha kwamen naar Akkad, ongetwijfeld producten uit die verre landen importerend. Een van de voornaamste producten was koper uit Magan, dat destijds in Soemer algemeen werd gebruikt. Deze handel ging door tot het einde van de dynastie van Larsa (omstreeks 1800 v. Chr.). Globaal genomen valt deze periode van omstreeks 2300-1800 v. Chr. samen met de bloeitijd van de z.g. Indus-civilisatie. Het centrum hiervan vormden steden als Harappa in de Punjab en Mohendjo-Daro aan de Indus, opgegraven door de Engelsen en samenvattend beschreven door de bekende archaeoloog Sir Mortimer Wheeler in *The Indus civilization* (1953) en door Stuart Piggott in het „Pelican book" *Prehistoric India* (1950).

De stad Oer, destijds nog aan of dichtbij de Perzische Golf gelegen, was het centrum van deze zeehandel. Oer-Nammoe, de stichter van de derde dynastie van Oer, spreekt in een inscriptie uit Oer over het herstel van de zeehandel met Magan. Hoe belangrijk de zeevaart in Oer was blijkt speciaal hieruit, dat in de tijd van de dynastie van Larsa, kort na 2000 v. Chr., de gewoonte bestond om zilveren modellen van schepen (magoer) te schenken aan de tempel van de godin Ningal, die kennelijk werd beschouwd als de beschermvrouwe van de zeevaarders.

Schepen van het type makoerroe (Soemerisch magoer) werden in allerlei maten gebruikt. Een tekst vermeld ettelijke tientallen schepen, in grootte variërend van een inhoud van 750 hl tot tien hl en nog minder. De meest gebruikelijke maat was die van 60 koer (150 hl). Slechts de grotere, meest van 90 of 120 koer, zullen voor de zeevaart zijn gebruikt. A. Salonen heeft destijds een uitvoerige studie van deze schepen gemaakt. De makoerroe was degelijk gebouwd met een kiel en zijspanten. Van boven werden ze afgesloten met zware rieten matten. Uit bepaalde teksten blijkt, dat het zeilschepen waren met hoge voor- en achtersteven. Ze hadden een normaal roer aan de achterkant. Van de schepen, gebruikt in de tijd rondom 2000 v. Chr., bestaan slechts primitieve afbeeldingen, meestal op zegels, en dan zijn het veelal nog godenschepen. Een schip met een mast en een hoge

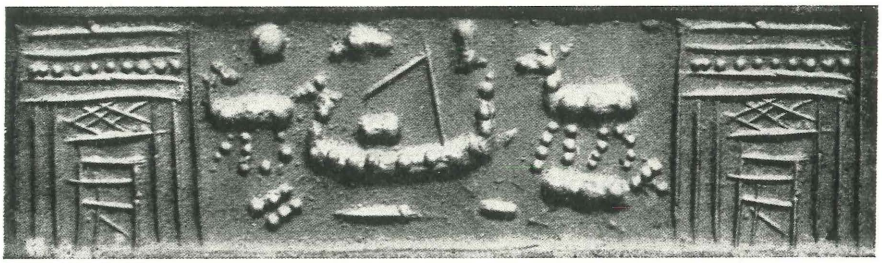

Afb. 55. Zeilschip, afgebeeld op een zegel uit de Djemdet Nasr periode. Salonen, *Wasserfahrzeuge*, Tafel III, fig. 4.

voor- en achtersteven, dus een zeilschip voor de zeevaart, komt reeds voor op een zegel uit de Djemdet Nasr periode (circa 2800 v. Chr.) (zie Afb. 55). Gezien de wijze waarop deze schepen werden gebouwd is het niet onwaarschijnlijk, dat de vrachtschepen, die nog steeds op de Perzische Golf en de benedenloop van de Euphraat worden gebruikt, een zekere gelijkenis met de schepen in de oudheid vertonen. Een afbeelding van zulk een schip wordt hierbij gevoegd (Afb. 56). Dat dergelijke scheepjes behoorlijk zeewaardig zijn, blijkt bijv. hieruit, dat zij ook gebruikt worden voor de vaart over de volle zee tussen Ceylon en de Maledieven. Thans worden zij nog gebouwd in Koewait aan de NW hoek van de Perzische Golf en het eiland Bahrein is nog steeds een verzamelplaats voor deze schepen, die langs de kusten tot aan Bombay en Zanzibar varen.

Thans keren we terug naar Tilmoen. Teksten uit Oer, handelend over de import van alle mogelijke artikelen uit Zuidelijke landen, o.a. koper uit Magan, tonen aan, dat in de tijd van de dynastie van Larsa (circa 1900 v. Chr.) Tilmoen een centrum was van de transitohandel in die artikelen.

Kooplieden uit Oer gingen daarheen om de koopwaar te halen, Tilmoenieten kwamen naar Babylonië om hun waren te importeren. Dit alles maakt waarschijnlijk, dat op Bahrein een stad, centrum van deze handel, in de oudheid heeft bestaan. Nadat bij vorige opgravingen hoofdzakelijk een aantal van de „100 000" grafheuvels op Bahrein (zie Afb. 57) en een tempel bij het dorpje Barbar waren opgegraven (zie Phœnix III, blz. 90-97), is nu ook een stad gevonden, en wel aan de Noordkust van het eiland op een plaats genaamd Qala'at al-Bahrein. Reeds terstond stootten de opgravers op een groot gebouw uit het derde millennium v. Chr., dat nog in het eerste millennium v. Chr. werd gebruikt, toen als tempel. Later werd de stadsmuur uit het derde millennium gevonden. Deze was bijna vier meter dik en stond op sommige plaatsen nog bijna vijf meter overeind. In het eerste millennium werden ook huizen buiten de muur gebouwd, juist zoals wij dit kennen bij de Middeleeuwse steden in Europa, en uit daar gevonden inschriften op potscherven blijkt, dat in de vierde eeuw v. Chr. Grieken, of althans lieden met Griekse namen — deze werden in die tijd soms ook in Babylonië gebruikt —, het eiland hebben bezocht. Binnen de muren werden woonwijken uit het derde millennium opgegraven. Daar werden allerlei belangrijke vondsten gedaan. Behalve gebroken vaatwerk kwamen er o.a. stukjes ivoor tevoorschijn en drie cachetten van een type, dat bekend is zowel uit Mesopotamië als uit het Indus-dal. Van dit soort cachetten zijn er een kleine 20, daterend uit de tijd van de dynastie van Akkad (omstreeks 2300 v. Chr.) en wat later, in Mesopotamië gevonden, de meeste in Oer. Zij vertonen Indische motieven en zijn kennelijk geïnspireerd op de cachetten, die in Mohendjo-Daro werden gebruikt. Enkele jaren geleden is reeds toevallig door een employee van een petroleummaatschappij zulk een cachet op Bahrein gevonden [1]). In de vondst van deze cachetten is opnieuw een aanwijzing gelegen, dat Tilmoen een tussenstation was in de handel tussen Zuid-Mesopotamië en het Indus-dal. Dit komt geheel overeen met de informatie uit de teksten: Zoals hierboven reeds gezien, tonen deze aan, dat Tilmoen een centrum van transitohandel was voor producten van de kust van Oman en andere verder weg gelegen landen. Een product (rode oker) kwam waarschijnlijk van het eiland Hormoez aan de ingang van de straat van Oman, ivoor, ebbenhout en half-edelstenen, ook een klein aapje gemaakt van cornalijn, kunnen uit India zijn gekomen.

Interessant is ook de vondst van ivoor in de stad. Reeds vroeger, bij de opgraving van enkele van de vele graven in 1925 en vroeger, zijn verscheidene voorwerpen van ivoor gevonden. Ook deze graven dateren uit de bloeitijd van Tilmoen tijdens de derde dynastie van Oer en de dynastie van

[1]) De beschikbare afbeeldingen zijn te slecht om hier te reproduceren.

Larsa. Onder die ivoren voorwerpen zijn doosjes van verschillende afmetingen en ook een stuk van een ivoren figuurtje van goed makelij (Afb. 58).

Geoffrey Bibby, een van de leiders van de Deense expeditie, wijst in zijn artikel in de ILN van 11 januari 1958 op enkele verleidelijke conclusies. In de eerste plaats vermoedt hij, dat het verre land Meloecha, genoemd in de teksten uit Mesopotamië, identiek is met de streek waar de Indus civilisatie

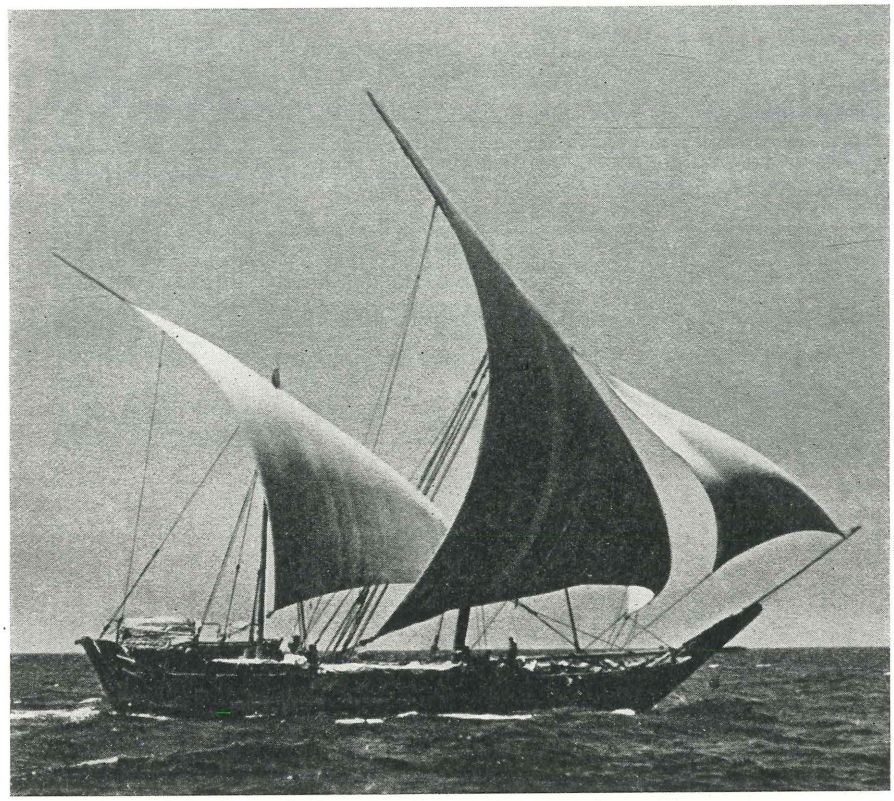

Afb. 56. Een zeegaand zeilschip op de Perzische Golf.
ILN 4 febr. 1956, blz. 175.

bloeide — een conclusie, die ook de samensteller van dit overzicht op allerlei gronden voor de tijd vóór koning Chammoerapi (18de eeuw v. Chr.) waarschijnlijk lijkt. In de tweede plaats wijst Bibby op het parallelisme van de geschiedenis van Tilmoen met die van India. Zijn bloeitijd als handelscentrum beleefde Tilmoen in de tijd tussen ongeveer 2400 en 1800 v. Chr., juist overeenkomend met die van de steden in het Indus-dal. Toen met de

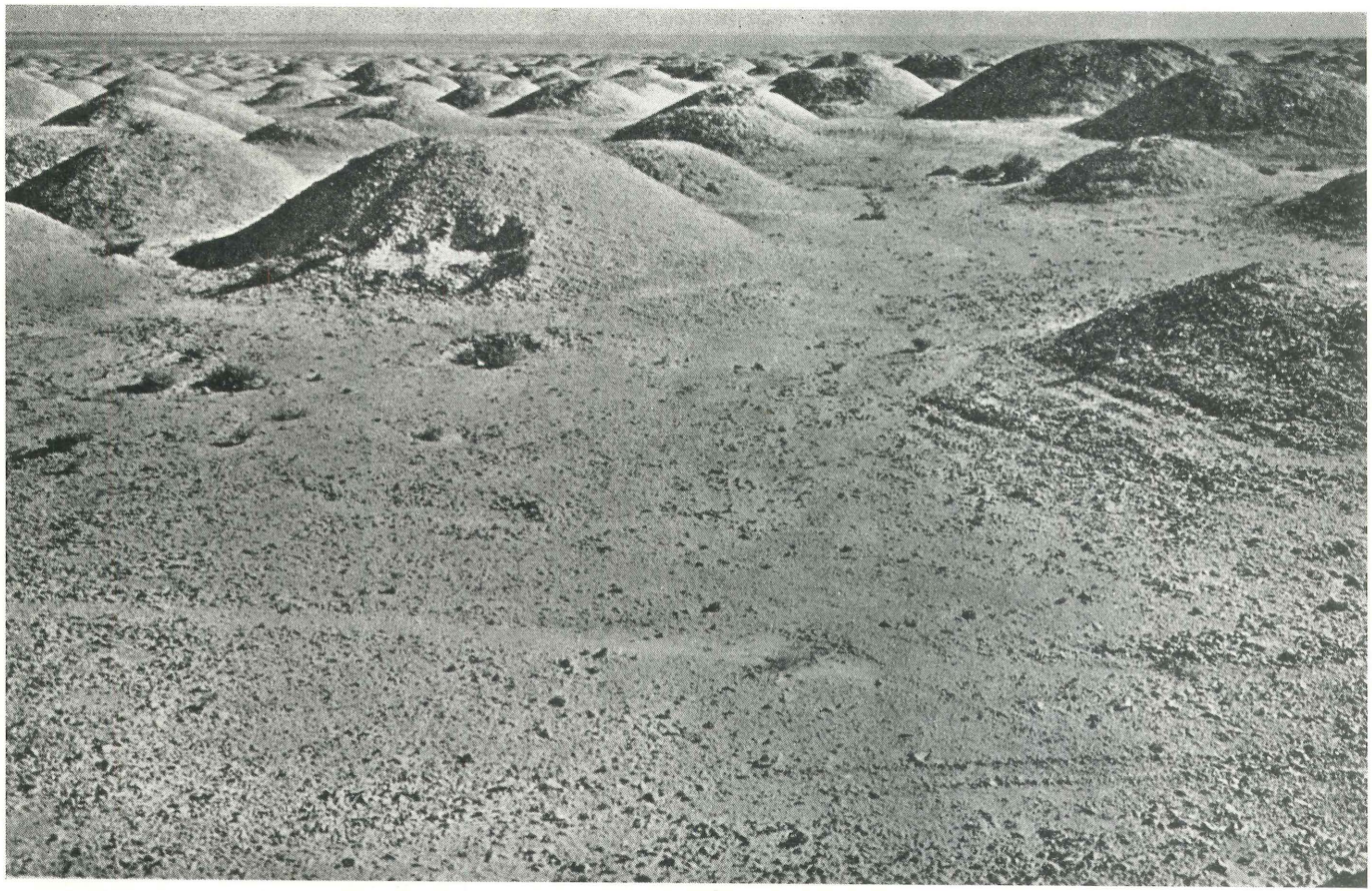

Afb. 57. De „100 000" grafheuvels op Bahrein.
ILN 4 jan. 1958, blz. 3.

invasie van de Ariërs deze steden waren weggevaagd en de donkere periode in de geschiedenis van India was begonnen, verloor ook Tilmoen zijn belang. In de teksten uit Mesopotamië van de rest van het tweede millennium wordt het slechts zelden genoemd. Alleen twee brieven, gevonden in Nippoer, geven blijk van een incidenteel contact met het eiland, dat niet te maken heeft met overzeese handel. Pas in het begin van het eerste millennium, toen de beschaving in India opnieuw op een hoger peil begon te komen, herkreeg Tilmoen zijn betekenis. In graven uit deze periode in het grote bouwwerk, hierboven genoemd, werden allerlei voorwerpen gevonden,

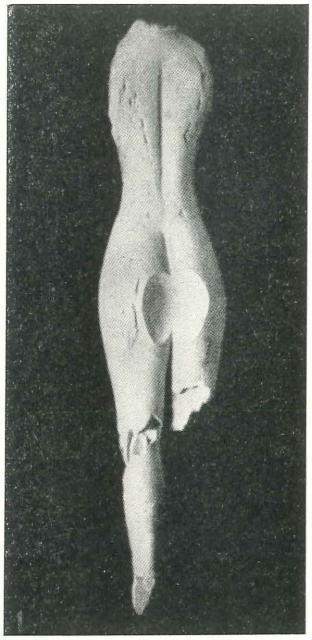

Afb. 58. Ivoren figuurtje, in 1925 gevonden in een grafheuvel op Bahrein. Mackay, *Bahrein and Hemamieh,* pl. I, fig. 1.

die op relaties met andere landen wijzen, o.a. bronzen gebruiksvoorwerpen, een ijzeren dolk en een cachet van agaat.

Het belangrijkste wat men op Tilmoen zou kunnen vinden, kleitabletten met teksten betreffende de handel van het eiland, zijn tot nu toe niet gevonden. Deze toch zouden misschien licht kunnen verschaffen omtrent de aard van de relaties tussen Zuid-Mesopotamië en de landen buiten de Perzische Golf, met name het Indus-dal. Toch is het niet onmogelijk, dat kleitabletten als schrijfmateriaal op het eiland werden gebruikt, daar er ver-

schillende aanwijzingen zijn, dat ook de talen van Zuid-Mesopotamië er niet onbekend waren (zie o.a. Phœnix III, Afb. 54). Het ware dan ook te hopen, dat de Deense expeditie in de toekomst het geluk mag hebben teksten te vinden. L.

Litteratuur: P. V. Glob en G. Bibby in ILN van 4 jan. 1958, blz. 3 (hier fig. 3) en 14-16, ILN van 11 jan. 1958, blz. 54-55, A. L. Oppenheim, *The Seafaring Merchants of Ur* (JAOS 74, 1954, blz. 6-17) en A. Mackay, *Bahrein and Hemamieh* (1929). Voor de schepen zie A. Salonen, *Die Wasserfahrzeuge in Babylon*, blz. 12-14 en de platen, en de ILN van 4 febr. 1956, blz. 174-175. Zie voorts JEOL 15 (1957-1958), blz. 199-200 en G. Bibby, *The „Ancient Indian Style" Seals from Bahrain* (Antiquity No. 128, 32, 1958, blz. 243-246, 2 pl.).

XIV—DE STELES VAN NABONIDUS UIT HARRAN

In 1956 heeft de Engelsman D. S. Rice een opgraving geleid in de oude stad Harran in NW Mesopotamië, welbekend uit het verhaal van Abraham. De stad, reeds bekend uit de brieven uit Mari (omstreeks 1800 v. Chr.), beleefde haar grootste bloei in het eerste millennium v. Chr. en in de Arabische tijd. De grote tempel van Harran, E-choel-choel, gewijd aan de maangod Sin, werd gerestaureerd door de Assyrische koningen Salmanassar III en Assoerbanipal. Na de val van het Syrische rijk, omstreeks 610 v. Chr., kwam de stad onder de heerschappij van de Babylonische koningen uit de Chaldeeuwse dynastie. De laatste koning uit deze dynastie, Naboena'id (Nabonidus) (556-539 v. Chr.), toonde bijzondere belangstelling voor de tempel van Sin in Harran, daarin voorgegaan door zijn oude moeder. Zijn dochter maakte hij hoge-priesteres van Sin in het van ouds bekende centrum van verering van Sin, de oude stad Oer in het uiterste Zuiden van zijn rijk. Het Christendom heeft nooit veel voet aan de grond kunnen krijgen in Harran, maar na de verovering door de Muslims werden de oude tempels veranderd in moskeeën. Bij de opgraving van de grote moskee, vermoedelijk op de plaats van de oude tempel van Sin, werd een van de belangrijkste vondsten gedaan. Zowel in de westelijke en oostelijke, als in de noordelijke ingang werd een, onderste boven in het plaveisel gebruikte, stele van koning Nabonidus gevonden. Deze drie steles dragen inscripties, die van bijzonder belang zijn voor onze kennis van de geschiedenis van de periode waaruit zij stammen. Een soortgelijke stele, in geschonden staat, was reeds in 1906 iets ten noorden van Harran gevonden en ook deze vertoonde sporen van gebruik als een drempel of vloersteen. Wellicht is deze steen afkomstig van de zuidelijke ingang van de moskee. Professor C. J. Gadd heeft aan de vier steles een uitnemende studie gewijd in *Anatolian Studies* VIII (1958), blz. 35-92. De hoofdzaak ervan zal hier in het kort worden medegedeeld.

De stele, gevonden in de noordelijke ingang, en die gevonden in 1906 dragen dezelfde inscriptie, namelijk een inscriptie met de moeder van de koning, Adda-goeppi', als onderwerp; de twee andere steles dragen eveneens eenzelfde inscriptie, en wel van de koning, Nabonidus, zelf.

In de eerste inscripties betuigt Adda-goeppi' haar toewijding aan de god Sin. Het belangrijkste gedeelte van de inscriptie is dat, waarin zij haar levensloop beschrijft: Ze was geboren in het 20ste regeringsjaar van koning Assoerbanipal van Assyrië. Tot het 42ste regeringsjaar van Assoerbanipal, het derde jaar van Assoer-etilloe-ili, diens zoon, het 21ste jaar van Naboe-

Afb. 59. Het bovenste gedeelte van één van de steles met de inscriptie van Nabonidus. De koning met de symbolen van Sin, Shamash en Ishtar. Het begin van de inscriptie is nog juist zichtbaar.

polassar, het 43ste jaar van Neboekadnezar, het tweede jaar van Awel-Marduk en het vierde jaar van Neriglissar, in totaal 95 jaar, heeft zij Sin gediend. Sin was zo goed haar enige zoon Naboe-na'id (Nabonidus) tot het koningschap over Soemer en Akkad, van de grenzen van Egypte en de Middellandse Zee tot aan de Perzische Golf, te roepen. Vervolgens vertelt zij hoe Nabonidus de tempel E-choel-choel in Harran herbouwde en verder alles deed om aan Sin welgevallig te zijn. Dan volgt, dat zij tot het negende regeringsjaar van Nabonidus, in totaal 104 jaar, gelukkig leefde, tot het laatst goed gezond is gebleven en haar nakomelingen tot in het vierde geslacht heeft gezien, alles dankzij de gratie van Sin.

Deze inscriptie is vooral belangrijk voor de kennis van de chronologie van de laatste koningen van Assyrië en van de koningen van de Chaldeeuwse dynastie. De gegevens betreffende Assoerbanipal, Assoer-etilloe-ili en het begin van de regering van Naboepolassar kloppen niet geheel met van elders bekende gegevens. Een nauwkeurige reconstructie is daarom nog steeds niet mogelijk. Wel is nu met zekerheid te zeggen, dat de regering van Assoerbanipal duurde tot het jaar 627/6 en dat Naboepolassar in 626 in Babylonië aan het bewind moet zijn gekomen.

In de tweede inscriptie vertelt Nabonidus, dat hij een keer een droom had, waarin Sin hem opdroeg spoedig E-choel-choel de tempel van Sin in Harran, te herbouwen en te herstellen. Priesters en volk van de grote steden van Babylonië (Babylon, Nippur, Ur, Uruk, enz.) zagen met lede ogen deze bevoordeling van het ver verwijderde Harran, zondigden tegen Sin en werkten de koning tegen toen deze gevolg gaf aan de opdracht van Sin. In het land kwam opstand, er ontstond allerlei ellende en de koning trok ver weg naar Tema', Dadanoe, Padakkoea, Chibra, Jadichoe en zelfs tot Jatriboe. Tien jaren verbleef hij daar. Hij overwon de tegenstand van de Arabische bevolking, regeerde er en liet zijn onderdanen zich daar vestigen. Toen na tien jaren de tijd gekomen was, keerde hij van Tema' terug nar Babylon, een verzoening met het volk vond plaats, naburige vorsten kwamen zijn voeten kussen en welvaart kwam nu in het land. Nu voltooide hij de herbouw en het herstel van de tempel E-choel-choel, wijdde deze aan Sin en volbracht aldus diens opdracht.

Deze inscriptie brengt veel nieuwe gegevens omtrent de vrijwillige ballingschap van Nabonidus in noord-west Arabië, waar hij blijkbaar een rijk stichtte met aanvankelijk de oase Tema' (Taima) als centrum. Reeds was iets van dit verblijf van Nabonidus in Tema' bekend en ter plaatse is reeds lang geleden een Babylonische stele gevonden, die in het Louvre wordt bewaard. Professor Gadd bespreekt in zijn artikel uitvoerig de identificatie van de genoemde plaatsen. Tema' is zonder twijfed de oase van Taima, Dadanoe is stellig Dedan uit het Oude Testament, nu al-ʿUla, ongeveer 105 km ten ZW van Taima. Padakkoe is waarschijnlijk Fadak, Chibra waarschijnlijk de oase van Khaybar, Jadichoe is moeilijker te localiseren, maar de laatste plaats, Jatriboe, is zonder twijfel Yathrib, het huidige Medina, de plaats waar Mohammed tijdens zijn ballingschap vertoefde. Het hele gebied, woestijn en oasen, is ongeveer 400 km lang en 150 km breed. Men kan het gemakkelijk vinden op het kaartje op blz. 50-51 van het vorige nummer van Phœnix (IV 2). Nabonidus kon de heerschappij over dit gebied verkrijgen dankzij een flinke krijgsmacht, bestaande uit lieden uit

Akkad (Babylonië), maar vooral uit het Chatti-land, die met hem was meegetrokken en die zich nu in de genoemde oase vestigde.

Nu wijst Professor Gadd op een merkwaardige coïncidentie: Juist in de genoemde oasen bestonden in de tijd van de opkomst van de Islam grote, er van ouds gevestigde, Joodse kolonies, die de oasen exploiteerden. Vermoedelijk waren in het leger van Nabonidus de bewoners van het westelijke gedeelte van zijn rijk, het Chatti-land, sterk vertegenwoordigd en daaronder in het bijzonder de Joden. De inscriptie van Nabonidus geeft nu een sterke aanwijzing, dat de Joodse kolonies hun oorsprong hebben gevonden in de vestiging van de soldaten van Nabonidus' leger.

Afb. 60. Zo werd een der steles gevonden, onderste boven gebruikt in het plaveisel in de ingang van de moskee.

Gedurende de afwezigheid van Nabonidus was men hem in Babylonië als koning blijven erkennen. Toen hij terugkeerde, was de opstandige beweging voorbij en nu kreeg hij medewerking bij de uitvoering van zijn bouwplannen in Harran. Tijdens de ballingschap was zijn oude moeder, die met hem was meegetrokken, gestorven. Vermoedelijk bij de vier ingangen van het tempel-complex liet Nabonidus de gevonden steles oprichten, twee ter ere van zijn moeder, die hem had grootgebracht in de verering voor Sin, twee ter herinnering aan het feit, dat hij de tempel heeft herbouwd.

Het blijkt nu, dat Nabonidus het grootste gedeelte van zijn regering in

NW Arabië heeft doorgebracht; 10 van de 17 jaar. De periode van ballingschap moet zijn aangevangen tussen het derde en het zesde regeringjaar van de koning, vermoedelijk dichter bij het eerstgenoemde dan bij het laatstgenoemde jaar, daar anders weinig tijd overbleef voor veel bouwactiviteit erna. Immers lang kan Nabonidus niet meer geregeerd hebben na zijn terugkeer, daar zijn rijk in 539 v. Chr. ten prooi viel aan de Perzische veroveraar, koning Cyrus. L.

Zie voor de opgraving ILN van 21 september 1957, blz. 466-469, aan welk artikel ook de afbeeldingen zijn ontleend. Voor een vroegere opgraving van geringe omvang zie ILN van 21 februari 1953, blz. 287-289.

XV—DE NIEUWE ZAAL IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

Als afsluiting van de nieuwe inrichting van de eerste verdieping van het Museum is op 29 april j.l. een zaal geopend die aan de zijstraat van het Rapenburg, de Van Houtstraat, parallel loopt. Het is geen cul-de-sac; wanneer men de trap opgekomen, tweemaal linksaf slaat, kan men haar betreden en door een zijdeur in de afdeling Griekse ceramiek zijn bezoek voortzetten. Zij is door vernuftig plaatsen van vitrines in drieën gedeeld, de middelste afdeling is de grootste, bevattende vooral ceramiek uit Palestina; deze, benevens de derde, Klein-Azië, ziet men op onze afbeelding 61.

Maar daarvóór is men in de afdeling geweest, waar men Grieks-Egyptische en Koptische voorwerpen kan bewonderen. Inderdaad bewonderen: men vindt er nl. een vijftal mummieportretten, één nog op de mummie bevestigd, benevens maskers in gips die ook ter identificering in andere gevallen op de mummies werden bevestigd. Onder de Grieks-Egyptische terracotta's vindt men ware kunststukken van deze volkskunst. In het bijzonder kan men de vermenginng der twee culturen waarnemen in de steles, Grieks van afbeelding, Egyptisch van schrift.

De hier te lande zo weinig bekende Koptische sierkunst is vertegenwoordigd door hout- en beensnijwerk, beeld- en bronsgietkunst, benevens vaatwerk. Maar vooral geniet men van de producten van de weefkunst, die door schone kleurcombinatie den bezoeker een indruk van warmte en eenheid geven.

Betreedt men het tweede, het Palestijnse gedeelte, dan ontvangt men op een zijmuur van een vensternis terstond een geografische instructie doordat men daar een kaart heeft opgehangen; men kan dus, zo men wil, Sichem, Hazor, Jericho, Teleilat Ghassoel, enz. op die kaart gaan zoeken. Maar niet

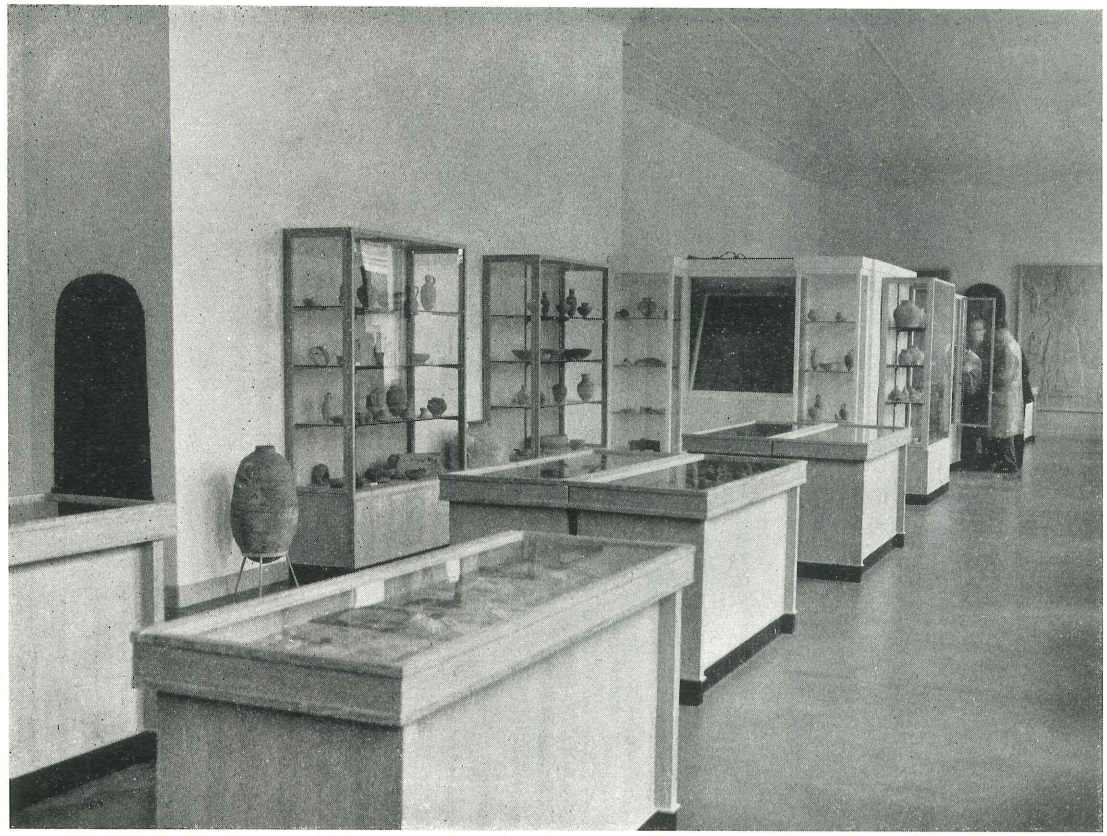

Afb. 61. De nieuwe zaal, Palestina en Mesopotamië, Klein Azië. Foto L.D./v. Vliet

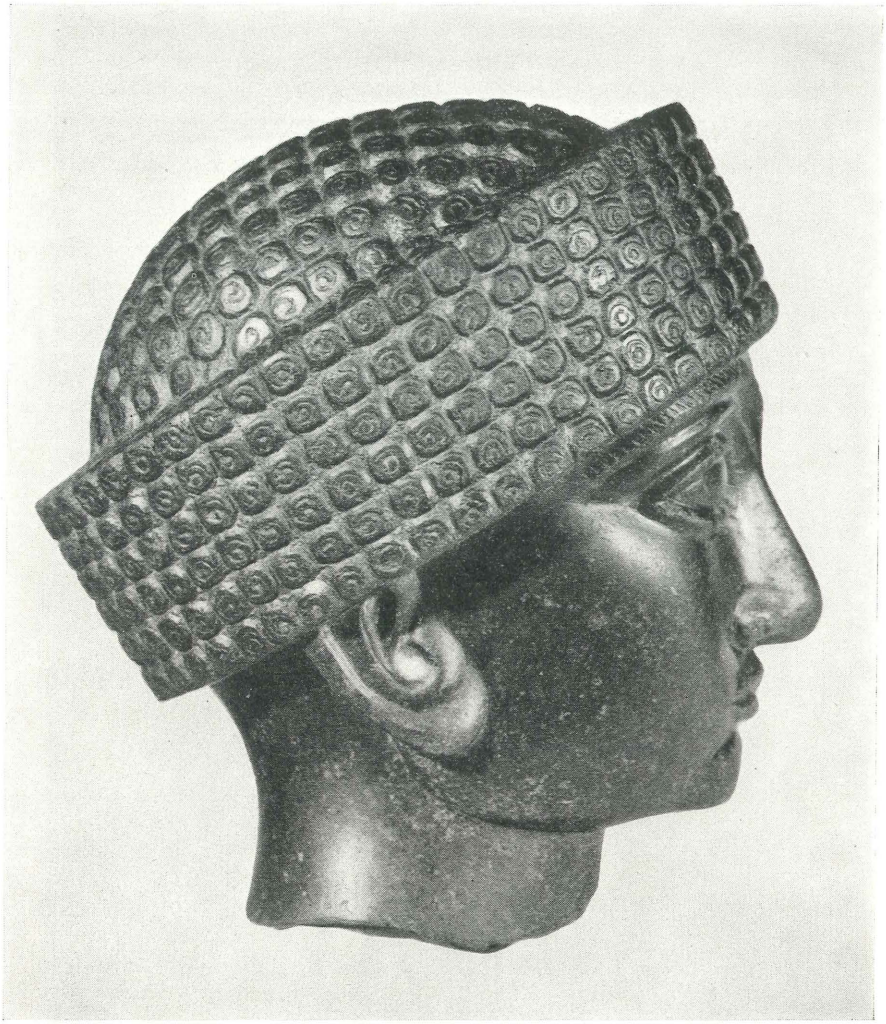

Afb. 62. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Kop uit de Goedea-periode.

alleen zal men de uitgestalde ceramiek geografisch willen plaatsen, ook zou men graag een gids vinden voor de desbetreffende tijdelijke volgorde. Zeker zou een tabel, aan te brengen op een andere zijmuur, een uitkomst zijn voor de velen, die niet zo vertrouwd zijn met begrippen neo- en chalcolithicum, als de inrichter van de vitrines, Dr Franken, die men op de achtergrond van afb. 61 ontwaart.

Sichem en Jericho leveren het grootste deel der oudheden. Voor Sichem verwijzen wij naar blz. 101 van dit nummer, voor Jericho naar het komende; wij vragen echter bijzondere aandacht voor de zwarte vierkante plek in het midden van de foto: dit is een vitrine die ons een blik geeft op een gesloten grafvondst uit Jericho, een wel zeer bijzondere aanwinst voor het Museum.

Het didactisch element komt ook tot uiting doordat men een plaats in deze zaal heeft gegeven aan afgietsels. In de Palestina-afdeling een van de bekende stele van koning Mesja (op de foto links, eerste donkere plek), in het derde gedeelte aan Assyrische reliëfs en de stele van koning Sargon (zie blz. 99); achtergrond van de foto. Doordat men drie van de vier originele reliëfs (zie blz. 96) tegen de achterkant van het graf uit Jericho heeft geplaatst, heeft een haastige bezoeker zelfs kans ze niet op te merken. Maar hem zullen de vier vertegenwoordigers van de Sumerische beeldhouwkunst niet ontgaan: drie van dioriet, en één van kalksteen (het doet deugd in dit rijksgebouw nog „kalks*teen*en" te lezen). Een „portretkop van een kaalhoofdig vorst afkomstig uit Zuid-Mesopotamië", „portretkop van Goedea of van zijn zoon Oer-Ningirsoe, afkomstig uit Telloh (Lagasj)" (zie afb. 62 en 63 op blz. 116) en „torso van rijk gekleeden vorst afkomstig uit Tello". De „Goedea-kop" is daarom merkwaardig, omdat de streek om neus en mond iets individueels heeft, ten opzichte van de andere portretkoppen uit die zelfde tijd en plaats. Het kalkstenen beeldje is een „priestervorst afkomstig uit Chafadja". Wellicht geeft Dr Klasens Dr Kern toestemming, deze beeldenreeks in een volgend nummer af te beelden en te bespreken.

Verder vindt men hier en in de Palestina-zaal nog voorwerpen uit verschillende landen en verschillende perioden (tot Sassanidisch toe) uit geheel Vóór-Azië.

Leiden, 30 mei 1959. B. A. VAN PROOSDIJ

XVI—ASSYRISCHE RELIËFS IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

In de op 29 april 1959 voor het publiek opengestelde zaal van de oudheden uit Voor-Azië nemen de Assyrische reliëfs een opmerkelijke plaats in. Leiden kan weliswaar niet bogen op grote en indrukwekkende series van Assyrische reliëfs, gelijk Londen, Parijs en Berlijn die bezitten. Dit is alleszins begrijpelijk, wanneer men bedenkt, dat Nederland nimmer opgravingen op het grondgebied van het oude Assyrië (Noord-Mesopotamië) heeft kunnen ondernemen. De weinige originele Assyrische reliëffragmenten die Leiden bezit, zijn aanwinsten, welke het Museum gedurende de laatste vijfentwintig jaar door aankopen in de kunsthandel in binnen- en buitenland heeft verworven. De daarbij bereikte resultaten zijn bemoedigend te noemen, ook al blijft de wenselijkheid van verdere uitbreiding onzer verzameling op dit gebied bestaan.

De krachtige stijl van de reliëfs uit het paleis van koning Assurnasirapli II (884-859 v. Chr.) te Nimrod (het Kalach van het Oude Testament), in het noordelijke gedeelte van het tegenwoordige Iraq gelegen, is door een klein maar goed fragment vertegenwoordigd (Afb. 64). Het betreft een brokstuk met hoofd, één schouder en een gedeelte der vleugels van een gevleugelde genius, die het ritueel van de bevruchting met stuifmeel volvoert. Langs de breuken links ziet men nog een aantal sporen van gestyleerde palmbloesems (palmetten). Het materiaal, is als steeds bij de Assyrische reliëfs, een sterk albasthoudende kalksteen (veelal Mosoel marmer genaamd), welke door de inwerking der eeuwen een verkleuring in grijs heeft ondergaan. De details van hoofd- en baardhaar, het halssnoer en de vleugels zijn zeer fijn uitgewerkt, terwijl een formidabele kracht van expressie aan deze proeve van reliëf als geheel inhaerent is. In allen gevalle getuigt het fragment van de verfijnde kunstzinnigheid der Assyriërs. Men bedenke dat dit kunstprodukt ontstond in een tijd, waarin over het algemeen grimmig oorlogsgeweld het doen en laten van de burgers van Nimrod overstemde.

Buitengewoon waardevol zijn twee tamelijk grote reliëffragmenten uit het onder koning Tiglathpilesar III (745-727 v. Chr.) gebouwde centrale paleis te Nimrod, welke Leiden bezit (Afb. 65 en 66). Het afgebeelde reliëf laat Tiglathpilesar III zien zittend op zijn troon. De oppervlakte van het reliëf is helaas niet feilloos bewaard, doch tamelijk verruwd. Intussen kan men de majesteit des konings nog ten volle tot zich laten spreken: tiara op het hoofd, scepter en waarschijnlijk een soort vliegenmepper in de

handen, troon met leuningen achteraan en aan weerskanten opzij; tapijt van zitting afhangend, en tenslotte een hoge voetenbank. Het tweede reliëf uit hetzelfde paleis van Tiglathpilesar III dat Leiden bezit, is in 1847 opge-

Afb. 64. Leiden, geen inventarisnummer. Assyrisch reliëffragment uit het paleis van koning Assurnasirapli II te Nimrod. Gedeelte van gevleugelde genius.

dolven, om in 1952 uit particulier Nederlands bezit door ons Museum te worden aangekocht. Twee gehelmde krijgers hebben een vijand op de knieën gedrongen. Rechts ontwaart men nog de resten van benen, armen en de bogen van een tweetal staande boogschutters.

Naast Nimrod is Ninive (het tegenwoordige Koejoendschik) een hoogst belangrijke Assyrische stad met koningspaleizen geweest. Van de reliëfs uit

Afb. 65. Leiden A 1934/6. 1. Assyrisch reliëffragment uit het centrale paleis te Nimrod, met koning Tiglathpilesar III zittend op zijn troon.

Ninive bezit Leiden sinds 1949 een fraai voorbeeld, waarop wij een Assyrisch krijger zien die twee vrouwen als gedeporteerden afvoert (Afb. 67). Naar de sierlijke stijl en compositie te oordelen zou dit reliëf zeer wel uit

een paleis van koning Sanherib (705-681 v. Chr.) kunnen stammen. Wij vermogen bij dit reliëf echter niet zo nauwkeurig te zeggen, waar het zich oorspronkelijk in Ninive bevond, als wij dit met de beide Leidse fragmenten uit het paleis van Tiglathpilesar III te Nimrod, mede aan de hand van tekeningen van de reliëfwanden in groter verband, die sinds de 19e eeuw in het British Museum te Londen berusten, konden doen.

Afb. 66. Leiden A 1952/12. 1. Assyrisch reliëffragment uit het centrale paleis van koning Tiglathpilesar III te Nimrod, met twee krijgers en een op de knieën gezonken vijand.

Voor de aandachtige beschouwer van onze Assyrische reliëfs, die het beeld van de ontwikkeling dat hij van onze originele stukken heeft verkregen nog wil uitbreiden, kunnen in dezelfde onderafdeling van de zaal goede gipsafgietsels van Assyrische reliëfs van Assoernasirapli II tot Sanherib, welker originelen in Berlijn berusten, uitnemende diensten bewijzen. De bewuste Berlijnse reliëfs komen uit Nimrod en Ninive, behalve de granieten stèle van koning Sargon II (722-705 v. Chr) welke in Kition op

Cyprus is gevonden, en die nu ook in het origineel te Berlijn wordt bewaard.

Afb. 67. Leiden A 1949/2. 1. Assyrisch reliëffragment, waarschijnlijk uit het paleis van koning Sanherib te Ninive. Soldaat die twee vrouwen deporteert.

De zaal van de oudheden uit Voor-Azië bevat in de onderafdeling waar de Assyrische reliëfs — originelen en gipsafgietsels — een plaats hebben gevonden nog ganse reeksen van andere originele stukken.

Wij noemen, wat Mesopotamië betreft, enige uitnemende Sumerische beeldhouwwerken van ong. 2500-2000 v. Chr., een verzameling kleitabletten met spijkerschrift van het Sumerisch ong. 2100 tot het Neo-Babylonische van ong. 610-660 v. Chr. reikend, rolzegels (cylinderzegels) van het 4e tot het 1e millennium v. Chr., figuren en reliëfs van terracotta, waaronder uit de tijd van de 1e dynastie van Babylon (ong. 1900-1600 v. Chr.), terracotta's en sculpturen van steen uit de Seleucidische en Partische perioden (ong. 320 v.-225 na Chr.).

De Perzische (Iraanse) oudheden vormen ook reeds een representatief geheel: Loeristan bronzen, beschilderde ceramiek. Van de reliëfs der Achaemenidische koningspaleizen uit Persepolis en elders (ong. 520-340 v. Chr.) bezitten wij geen originelen, en ook geen afgietsels. Evenmin beschikken wij over Achaemenidisch goud en zilver. De Anatolische en Syrische oudheden zijn nog weinig talrijk en ontoereikend om een beeld van de oude culturen in die landen te geven. Zeer talrijk is daarentegen de onderafdeling der Palestijnse oudheden, met name uit Jericho en Sichem, waar wij hier echter niet nader op in kunnen gaan.

Samenvattend kunnen wij verklaren, dat Leiden over een klein doch veelbetekenend ensemble van originele Assyrische reliëfs beschikt, waar men de grootsheid, de pracht en de historische missie van de Assyrische beschaving van kan aflezen. Temeer wanneer men de Assyrische reliëfs in het kader van andere culturen in het oude Nabije Oosten beschouwt, gelijk dit in de Assyrische onderafdeling van onze zaal der oudheden uit Voor-Azië reeds tot op zekere hoogte mogelijk is. Mogen wij ten besluite de wens uitspreken, dat het Museum in de toekomst nog menige aanwinst mag boeken, die in een lacune of zwakke stee van ons huidige bezit zal voorzien.

Leiden, 5-6 mei 1959. J. H. C. KERN

XVII—DE SICHEMCOLLECTIE IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

Door de opening van de nieuwe afdeling voor oudheden van het Nabije Oosten is een gedeelte van de Sichemcollectie weer voor het publiek toegankelijk geworden. In de loop der jaren, en vooral door de omstandigheden van de tweede wereldoorlog was de verzameling hoe langer hoe meer in de verdrukking geraakt, en de laatste jaren waren nog slechts twee vitrines met Palestijnse oudheden in een der gangen van het museum op speciaal verzoek bereikbaar voor het publiek. De herinnering aan de aanwezigheid in Nederland van Palestijnse oudheden sedert de deelname van Professor

Böhl aan de opgravingen te Sichem en zijn publicaties daarover bleek ook na de oorlog nog te bestaan, en van tijd tot tijd kreeg het museum aanvragen van scholen e.d. om de voorwerpen te tonen. Het initiatief van Dr van Wijngaarden, de pas afgetreden directeur van het museum, om aan de Palestijnse verzameling een goede plaats in het museum te geven was stellig niet alleen wegens deze steeds weer blijkende belangstelling voor oudheden uit „het Heilige Land" genomen, maar vooral wegens het klare besef dat Palestina een belangrijke schakel vormt in de cultuurgeschiedenis van de oudheid. Zonder een globaal overzicht van de voortbrengselen van de Palestijnse culturen zou de museumverzameling en tentoonstelling niet af zijn.

In materiaal-cultureel opzicht is de Palestijnse bijdrage tot de Oosterse culturen stellig niet groot geweest. Slechts in enkele fasen van zijn geschiedenis en dan ook slechts gedurende korte tijd zijn er cultuurinvloeden van Palestina uitgegaan naar de omringende gebieden van Syrië en Egypte. Omgekeerd vindt men haast in elke periode van de late Steentijd tot aan de moderne tijd invloeden van elders die in Palestina cultuurvormende elementen brengen, en het boeiende van de gehele cultuurgeschiedenis van dit gebied is de vermenging van deze elementen tot culturen met een zekere eenheid. De cultuurgeschiedenis van Palestina laat zien wanneer de Egyptische machtsuitbreiding naar Azië succes had of faalde, en wanneer de noord-Syrische en Phoenicische culturen zich naar het zuiden konden uitbreiden. Het gebrek aan politieke eenheid in het land en het daarmede gepaard gaande gebrek aan een eigen inheemse cultuurcreatie in de meeste tijdperken geven ons de gelegenheid om de buitenlandse betrekkingen te bestuderen, welke voor de studie der omliggende gebieden even belangrijk zijn als voor de geschiedenis van Palestina zelf. Neemt men het bestaan van een ons bekende literatuur met historische gegevens als criterium voor de „historische" periode van een land, dan duurt de prehistorie in Palestina bijkans twee duizend jaar langer dan in de beide riviergebieden, welke door Palestina en Syrië gescheiden zijn. In vele opzichten is de Palestijnse cultuur hiermede in overeenstemming. Ook de opgravingen van de grootste omvang in Palestina vermogen geen oude bibliotheken aan de dag te brengen, en de eerste grote vondst in dit opzicht is de literatuur van de godsdienstige groep bij de Dode zee, welke, merkwaardiger wijs, ons veel leert omtrent het geestesleven maar weinig betreffende de historie van het land. Het zelfde probleem ontmoeten wij in de niet langs archaeologische weg tot ons gekomen verzameling palestijnse geschriften die het Oude Testament vormen. De opgravingen te Sichem hebben enkele kleitabletten aan de dag gebracht, en twee minutieuse inscripties, waarover door Professor Böhl is geschreven.

De literaire productie van Israel, voor zover bewaard gebleven, toont de grote belangstelling voor de geestesvragen van de tijd. En ofschoon de selectie eenzijdig kan zijn geweest, het opvallend gebrek aan inscripties van enige aard en omvang in Palestina is toch een zekere aanduiding van de achterlijkheid van dit gebied in vergelijking met de omringende culturen.

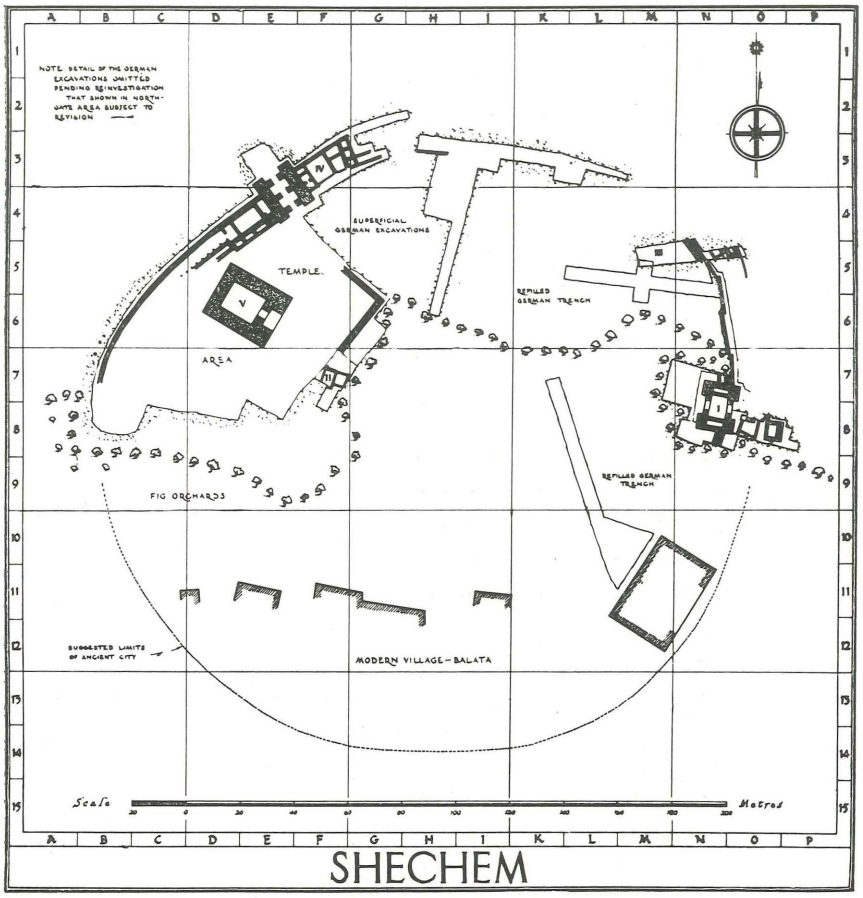

Kaart van de Amerikaanse expeditie waarop de door Sellin onderzochte gebieden zijn aangegeven. „Graben K" loopt van K 7 naar L 11. Zie Afb. 69.

De opgravers in Palestina in de twintiger jaren, toen Sellin een hartewens, daterende van voor de eerste wereldoorlog, in vervulling zag gaan, werkten in vele opzichten met het doel het uit de Bijbel bekende te identificeren met hun vondsten, zo te Sichem als elders. Wanneer men leest dat de eerste ontdekkers van het historische Sichem hun vondst angstvallig ver-

zwegen hielden omdat zij hoopten de eersten te zullen zijn, die deze plaats vol beloften voor de bijbelse oudheidkunde gingen onderzoeken, beseft men dat van het begin af aan een aan de wetenschap van de archaeologie funeste houding de onderzoekingen heeft begeleid. Sichem is in dit opzicht waarschijnlijk een extreem voorbeeld geworden. Het verbod van de publicatie der resultaten, anders dan door de opgravers zelf, heeft het lot van de Sichemcollectie in Nederland jarenlang bepaald. In een catalogus der objecten mochten zelfs geen voorwerpen worden afgebeeld die zich in het bezit van het museum bevonden. Dat dit de lust om het materiaal wetenschappelijk te bewerken moest doden is zonder meer duidelijk. Onder de Nederlandse wetgeving is dit verbod thans niet meer van kracht. In de meer dan dertig jaren die verstreken zijn sinds Nederland in het bezit kwam van het Sichemmateriaal door de bemiddeling van het Sichem-committee is de kennis van de Palestijnse oudheden zo zeer toegenomen, dat een bewerking thans veel zinvoller is geworden, en ook dan nodig zou zijn, indien deze vroeger ooit had plaatsgevonden.

Stratigrafisch onderzoek vond te Sichem alleen plaats waar men stuitte op bouwwerken van zodanige constructie en omvang, dat architekten, gewend aan het opgraven van paleizen en tempels in de antieke streken, het de moeite van het in kaart brengen waard vonden. In die tijd berustte de leiding van archaeologisch onderzoek bij voorkeur bij de architekten, en de wrijvingen tussen Sellin en de hem later toegevoegde architekt-archaeoloog Welter zijn ten dele hieruit verklaarbaar. Toen Welter zijn studie van de bouwwerken voltooid had, had hij de chronologische volgorde, zoals die door Sellin was vastgesteld, precies omgekeerd. Maar de hulpeloosheid van beide ten aanzien van nadere dateringen spreekt uit het feit, dat men blijkbaar er van uitging dat alleen inscripties werkelijke hulp konden bieden. En die werden te Sichem niet gevonden. Welter publiceerde een plattegrond van een groot gebouw, door hem gevonden op de helling van de Gerizim, met de mededeling dat het stamde uit de midden Bronstijd, zonder ook maar één stuk aardewerk of enig ander voorwerp af te beelden. Aardewerkvondsten werden te Sichem gemerkt of naar de vindplaats of met een datum van de dag waarop het gevonden werd. De vindplaats werd niet op de kaarten aangetekend, en alleen door een soort detectieve werk kan men nagaan dat 'Graben K' een sleuf was (bl. 103) die niet naar lagen werd onderscheiden, maar in vakken was ingedeeld, waarbij dus alles wat afkomstig is uit K 1, of volgens de datum daaruit moet stammen, kan komen van de top en van de bodem. Dit verklaart dat men, indien men alle K 1 voorwerpen naast elkaar legt, reeds de volgende tijdvakken vertegenwoordigd vindt: late Steentijd, Chalcolithicum, en Midden Bronstijd tot aan de Turkse

overheersing. Ook ten aanzien van de vondsten uit de grotere bouwwerken ziet men het zelfde verschijnsel: Het „Haus des Baäl Berith" kan op grond van de daarin gevonden voorwerpen niet meer gedateerd worden, vanwege de verwarringen der lagen. Ook hier lopen de tijdperken, waarin de gevonden voorwerpen zijn ontstaan zo zeer uiteen, dat er geen sprake kan zijn

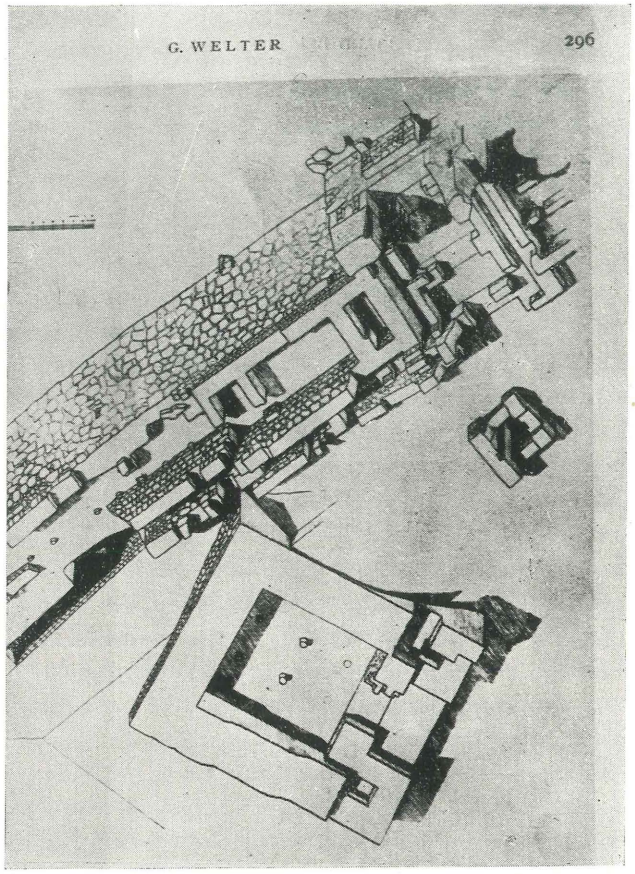

Afb. 68. Noordelijke Poort en „Tempel".

geweest van een stratigrafisch onderzoek in de moderne zin van het woord.

Het gevolg van dit alles is, dat voorzover er plattegronden van gebouwen bestaan, deze naar analogie van elders gevonden vergelijkbare architectuurlijke overblijfselen moeten worden gedateerd. In het geval van het bovengenoemde „Haus des Baäl Berith" is er b.v. de vrijwel preciese parallel met een gebouw te Megiddo. Uit de discussie over beide gebouwen gevoerd

tussen G. E. Wright, die thans te *tell* Balata opgravingen verricht en Y. Yadin in B.A.S.O.R. no 149 blijkt dat te Megiddo dezelfde onzekerheid bestaat als te Sichem. Wat betreft de vondsten geldt het zelfde. Zij kunnen slechts naar analogie van elders gevonden en beter dateerbare objecten worden geplaatst in een tijdschema. Dit betekent tevens dat vele aardewerkvormen niet anders dan binnen de algemene tijdperken kunnen worden ingedeeld. „Graben A" is een van de rijkste vindplaatsen geweest. Het is een stuk van de benedenstad geweest, dat bij de verschillende verwoestingen van de plaats waarschijnlijk minder de aandacht had van de veroveraars dan de acropolis, waarvan Sellin klaagt, dat er zo weinig waardevolle voorwerpen meer aanwezig waren.

Ongebroken aardewerk in de collectie komt blijkbaar lang niet altijd van de *tell*. Een deel is verkregen via het Palestijnse museum te Jerusalem, en waarschijnlijk is een ander deel gekocht van handelaren of bewoners van Nabloes. Wat door Sellin's systeem van nummers herkenbaar is als afkomstig van *tell* Balata moet komen uit graven, welke de arbeiders vonden bij hun werk van afbraak. Zo is het mogelijk om een aantal miniatuur potjes en schalen bijeen te voegen als afkomstig uit een kindergraf op de *tell*, daterende uit de late Bronstijd of uit de IJzertijd.

Wij kunnen uit het in het museum aanwezige materiaal een globaal overzicht samenstellen van de periodes, waarin Sichem bewoond werd. De late Steentijd, het Tahoenien van Palestina, is vertegenwoordigd met een grote hoeveelheid vuurstenen. Evenals te Jericho heeft Sellin ergens de preceramische lagen geraakt. Ook van de daarop volgende tijd, het zgn. Chalcolithicum vinden we vrij veel voorwerpen. Van de vroege Bronstijd is practisch niets in de verzameling terechtgekomen, hetgeen toevallig kan zijn, evenals het ontbreken van elke aanduiding van de voor Palestina zo belangrijke „Amoritische" invasie (de 'chaliciform culture' van miss O. Tufnell te Lachish en de Vroegbrons-Middenbrons cultuur van miss K. M. Kenyon, Albright's Midden Brons I). Met de midden Bronstijd begint de overvloed van aardewerkfragmenten te komen, welke dan via de late Bronstijd doorgaat tot diep in de IJzertijd. Daarna volgt aardewerk uit de Hellenistische, de Romeinse, de Byzantijnsche en de vroege Arabische tijd. Ofschoon in deze latere tijden de rol van Sichem door Neapolis was overgenomen, hebben er toch steeds huizen gestaan op de oude ruïneheuvel, waarschijnlijk wegens de nabijheid van de Jacobsbron.

Wanneer wij afzien van de relatie der voorwerpen tot de stratigrafie van de *tell* dan vinden we een verzameling van deels zeer waardevolle voorwerpen afkomstig uit het centrale bergland van Palestina. Naast vele gebruiksvoorwerpen uit het dagelijkse leven zijn er andere, die afkomstig zijn

van speciale handwerken en industrieën. Sichem heeft blijkbaar tijden van aanzienlijke bloei en betrekkelijke rijkdom gekend.

De vuursteenindustrie van de late Steentijd is thans tamelijk goed bekend. De producten worden in Palestina op vele plaatsen aan de oppervlakte gevonden. Jericho heeft het thans ook mogelijk gemaakt om een relatieve chronologie op te stellen voor de vormen, welke ongeveer tweeduizend jaar omvat. Fijngetande messen met een hoogglanzend snijvlak duiden er op dat

Afb. 69. „Graben K". Zie kaart, bl. 103.

men in deze tijd reeds koren oogstte. Ook zijn er de karakteristieke segmenten van sikkels, die gevat werden in de onderkaak van een dier, een enkele speerpunt en andere werktuigen. Een miniatuur bijltje van groene steen is een mooie parallel van de te Jericho gevonden pre-ceramisch B bijltjes. Een echte, regelmatig gevormde stenen handbijl kan ook uit latere tijd stammen, indien zij namelijk enig ritueel doel heeft gediend. Van betekenis is verder de ene scherf, die met de ene van dat soort gevonden te Lachish, behoort tot het jerichose ceramisch Neolithicum A. Dit aardewerk werd in Palestina geïntroduceerd door een groep die van elders kwam, en is het oudste aardewerk, dat tot nu toe in Palestina is aangetroffen.

Ook van de vuursteenindustrie van de tijd der dorpsculturen, het Chal-

colithicum, zijn allerlei voorbeelden aanwezig, met enkele fragmenten van aardewerk. Het wordt hoe langer hoe duidelijker, dat er in Palestina andere dan de Ghassoelische cultuur hebben bestaan, maar het is niet mogelijk om op grond van het weinige materiaal van Sichem enige culturele relatie aan te wijzen met een van deze culturen. Er is een balsalten kom op drie poten met een ingebijtelde lijnversiering, welke uit deze periode zou kunnen stammen.

Uit het derde millennium vinden wij slechts enkele scherven, waarschijnlijk daterende uit de latere tijd. Dat de „Amoritische periode" niet vertegenwoordigd is, kan toeval zijn, omdat het aardewerk, speciaal wanneer men het slechts in scherven aantreft, niet opvalt wegens speciale bijzonderheden. De stammen, die dit aardewerk brachten, hebben overal in Palestina gedurende minstens een paar honderd jaar geleefd, en zullen stellig ook te Sichem zijn geweest, ook al hebben ze niet op de oudere ruïnes gewoond.

Het is dank zij de goede zorgen van Professor Böhl dat wij voor de hierna komende tijdperken telkens een goed overzicht hebben van de verschillende aardewerkvormen in scherven. Ofschoon de meer gewone vormen meest ontbreken, is er steeds een hele reeks voorbeelden van bepaalde bij de aardewerkfabricage toegepaste technieken en versieringswijzen. Speciaal de student van de Palestijnse oudheden zal hier veel goede voorbeelden kunnen vinden van elders gepubliceerde vormen. Zo vinden we fragmenten met de polijsttechniek van de midden Bronstijd en verschillende kleuren, de behandeling van de nek en het voetstuk van de mooie „Hyksos" vazen in de latere periode, de behandeling van het handvat, een bodem met de drie lusvormige voetstukken enz. Al dit materiaal leent zich meer voor studieverzamelingen dan voor museumgebruik, maar op zichzelf zijn het waardevolle stukken die in een goede collectie niet mogen ontbreken.

De aardewerkvormen van de late Bronstijd vertonen een langzaam degenereren van de oudere vormen, waarbij nieuwe technieken van versiering worden toegepast. Cultureel gesproken duurt deze tijd nog lang na de komst der Israelieten en vooral in een plaats als Sichem, waar de oudere bevolking zich lang wist te handhaven naast de invallers gaat de overgang naar de IJzertijd onmerkbaar. Het is een bloeiperiode van het zgn. beschilderde aardewerk, en er zijn vele goede voorbeelden in de verzameling van de verschillende stijlen en technieken, ofschoon complete stukken ontbreken. Wel zijn er enkele weinig aantrekkelijke potten uit deze periode, waaraan men de neergang kan zien bij vergelijking met de van Jericho afkomstige aardewerkvormen uit de midden Bronstijd.

De late Bronstijd ziet veel import van aardewerk van overzee. Ook te Sichem zijn de sporen daarvan gevonden. Fragmenten van Cyprische „melk-

schalen", direkt herkenbaar aan hun decoratie, van de „bilbil", de kan met een dikke hoge hals en breed handvat e.d. vindt men in de collectie, terwijl de complete „melkschaal" door Professor Böhl van Cyprus is meegenomen. Dergelijke importstukken werden ook wel door locale pottenbakkers nagemaakt in grovere vormen, zoals dat vooral geschiedde met importwaar

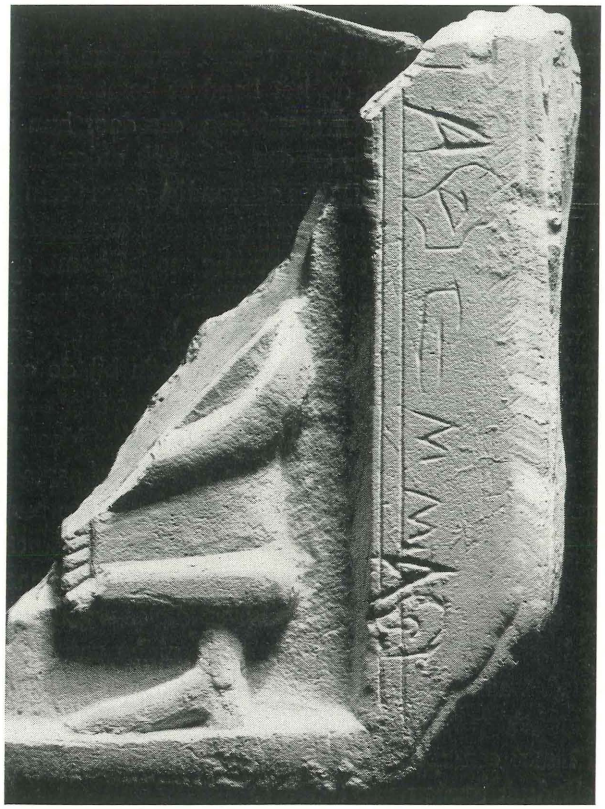

Afb. 70. Godenfiguur en inscriptie.

uit Mycene. Naast scherven van echte Myceense import zijn er enkele voorbeelden van zulke imitatie.

De meeste gave stukken behoren tot de IJzertijd. Dit aardewerk neemt meer en meer „functionele" vormen aan, zoals de waterkruik, de kookpot en de schalen met dikke randen. Er zijn vormen die met die van Samaria kunnen worden vergeleken. Een opvallend kenmerk van aardewerk na de achtste eeuw is het polijsten van de leerharde pot op een snelle draaischijf. Ook hier overweegt het schervenelement, en zal de student meer van zijn gading

vinden dan de gemiddelde bezoeker van het museum. Een verwijderde imitatie van uit Cyprus geïmporteerde en te Sichem gevonden kannetjes vindt men in de oliekannetjes, die soms bruin gepolijst zijn, soms ook zwart zijn, en die vooral in graven, overal in Palestina in grote hoeveelheden zijn gevonden. Het grote aantal van dit soort kannetjes in de verzameling duidt er op, dat er verschillende graven uit deze tijd gevonden zijn door de arbeiders op de *tell*.

Speciaal waardevol is het aantal van tekens voorziene handvaten uit de IJzertijd. Het merken van vaten op het handvat komt reeds veel vroeger voor. Vaak zijn het indrukken van scarabeeën, die door hun omvang zich slecht als stempel voor klei lenen, en dan ook vaak onleesbaar zijn. Palestijnse scarabeeën zijn echter dikwijs zeer eenvoudig, gemaakt in een gietvorm van een pastei van kalk en soms met een kleurstof overtrokken, terwijl in de plaats van de inscriptie vaak een eenvoudig motief komt, soms ontleend aan Egyptische voorbeelden, soms zonder enige betrekking met bekende motieven. Ze worden in Palestina in groten getale gevonden en er zijn verschillende handvaten met indrukken van scarabeeën bij de collectie. Deze stammen meest uit de late bronstijd. Merkwaardig is echter een groot aantal handvaten uit de IJzertijd met eenvoudige tekens, welke klaarblijkelijk merken van pottenbakkers waren. Van elk teken zijn er een aantal exemplaren. Het begint met een enkele met een benen pen ingedrukte punt, waarnaast voorkomen twee, drie of vier punten en verschillende combinaties van punten met strepen. Meest komen deze tekens voor op grote voorraadkruiken, maar men vindt ze ook op kookpotten. Naast dit eenvoudige merk zijn er nog enkele andere. Er zijn verschillende voorbeelden van het stempel met een bloemmotief, waarschijnlijk alle met het zelfde stempel gemaakt, en er zijn enkele voorbeelden van een vierkant stempel met ronde hoeken, dat een kever voorstelt met een reeks vertikale lijnen er onder. In 1957 werd de zelfde stempelindruk opnieuw te Sichem gevonden.

Het beschilderen van aardewerk komt in de IJzertijd steeds minder voor. Men zag in het aardewerk een gebruiksvoorwerp dat nuttig diende te zijn, en was er op uit het sterk te maken door de vormgeving, en het proces van fabricage te vereenvoudigen, zodat het als het ware aan de lopende band kon worden gemaakt. In de voorafgaande tijdperken vindt men vaak sporen van anthropomorfe vormgeving van het aardewerk. De menselijke figuur wordt soms zeer summier aangeduid, of de pot wordt voorzien van een menselijke kop. In de late Bronstijd schildert men graag menselijke figuren op de potten, naast dieren en andere figuren. Men komt hierdoor bij Israel een andere geestesgesteldheid op het spoor. Het kunstzinnige element ver-

dwijnt, maar het technische aspect krijgt veel aandacht en het resultaat is een nuttig produkt.

Van het zgn. Philistijnse aardewerk zijn geen fragmenten te Sichem gevonden.

Bij de aardewerkproducten behoren ook de kleifiguurtjes. Men vindt naast allerlei dierfiguren en enkele vazen in diervorm, ook de „astarte's", de vruchtbaarheidsbeeldjes. Er zijn voorbeelden uit de late Bronstijd en de IJzertijd. De astarte's zijn grove figuurtjes, gemaakt in kleigietvormen, waarbij soms het vruchtbaarheidsmotief een duidelijk accent heeft gekregen, soms alleen de kop enige vorm vertoont, terwijl het lichaam geheel schema-

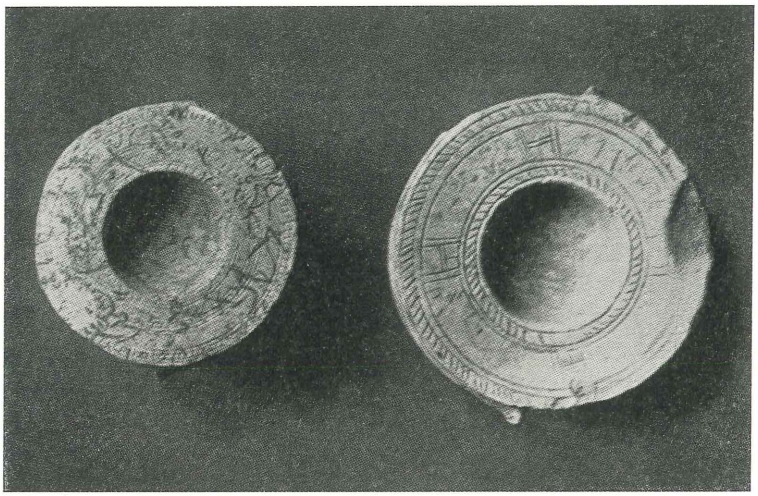

Afb. 71. Cosmetische paletten.

tisch is aangeduid. Alle vertonen het zelfde gebrek aan artistieke vormgeving, en daaruit zou men kunnen afleiden, dat zij een zekere magische betekenis hebben gehad. Met de dierfiguurtjes zouden het daemonen kunnen zijn geweest met een de vruchtbaarheid van mens en dier bevorderende werking. Het waren massaproducten van de pottenbakker. Echte godenbeelden worden in Palestina maar zelden gevonden. Deze bestonden waarschijnlijk meestal uit hout, met een metalen overtrek. Een fragment van een kleine plakette, gevonden te Sichem, vertoont een „slangengodin". Een afgietsel daarvan is in het museum aanwezig (Afb. 70).

Bij verschillende paardekoppen kan men de vorm van het tuig zien.

Een volledig overzicht van de voornaamste vormen van de olielamp en

de ontwikkelingsgang kon worden samengesteld met lampen afkomstig van Jericho voor de oudere tijd, en van Sichem voor de latere tijd. Men ziet hoe de lamp in de meest eenvoudige vorm van een open schaaltje in de vroege Bronstijd een eigen vorm krijgt in de „amoritische" periode, waar men de lamp met vier pitten kende. De midden Bronstijd keert terug tot de lamp met een pit, waartoe de schaal, alvorens in de oven te worden gebakken op één plaats aan de rand enigszins wordt ingebogen. De platte bodem komt pas veel later en in de IJzertijd krijgt de lamp een brede rand en een zware voet. Daarna wordt de rand zover naar binnen gebogen dat langzamerhand de tuit ontstaat, en in de hellenistische tijd krijgt de tuit een eigen vorm die apart gemaakt wordt. Dan gaat men gietvormen voor het maken van lampen gebruiken en vindt allerlei variaties, terwijl de lampen voorzien worden van symbolen, en inscripties. Nu komen ook weer lampen met meerdere pitten in gebruik. Veelal komen deze lampen uit graven. Vaak heeft men van gebroken potten de bodem gebruikt als open lamp.

Naast het vaatwerk van klei werd voor bepaalde doeleinden gebruik gemaakt van natuursteen. Palestina heeft een soort albast, en in graven vindt men dikwijls vazen van dit materiaal, meest van lokale steen gemaakt, soms ook uit Egypte ingevoerd. Sichem heeft een aantal albasten vazen van waarschijnlijk plaatselijke makelij opgeleverd. Het waren luxe-voorwerpen, welke vaak aan de doden werden meegegeven.

Basalt en een soort lavasteen werden gebruikt om stenen schalen te maken. Er zijn enkele mooie voorbeelden van de bewerking van deze steensoorten, b.v. de schalen op drie hoge poten, uit één steenblok gemaakt. Men gebruikte deze schalen voor het fijnstampen van kruiden e.d. waar aardewerk niet hard genoeg voor was. Daarbij had men stampers van de zelfde steensoort. Ook voor het fijnmalen van graan gebruikte men een harde steen in de vorm van een zadel, waarover men een wrijfsteen heen en weer bewoog. Ook hiervan zijn er enkele goede voorbeelden. Verder zijn er verschillende kommen en platte schalen, welke behalve voor gebruik in de keuken ook gediend kunnen hebben voor het maken van verfstoffen e.d. De ouderdom van dergelijke stenen voorwerpen, waarvan de vorm vaak afhankelijk is van het materiaal, is dikwijls moeilijk na te gaan. Ze kunnen zeer lang in gebruik zijn geweest, zowel omdat de aanschaf duur was, als ook omdat ze weinig aan slijtage onderhevig waren. In de Israelitische periode komen ook te Sichem voor de kleine ronde schaaltjes, uit een zachte kalksteen gemaakt met een eenvoudige lijnversiering, waarvan men aanneemt dat ze dienden voor cosmetische doeleinden (Afb. 71). Een mooi voorbeeld van een wrijfsteen is het uit vulkanisch gesteente gemaakte exemplaar met een eendekop als handvat.

Het meeste aardewerk dat van Sichem afkomstig is, is gemaakt op een sneldraaiende schijf. Sichem is een der weinige plaatsen, waar men de draaischijf heeft gevonden. Een ander exemplaar is gepubliceerd van Lachish terwijl men ook te Hazor een dergelijke draaischijf heeft gevonden. Zij bestaat uit twee delen. Men heeft een harde, schijfvormige steen waaruit in het midden een kegelvormig stuk uitsteekt. Op deze kegel past een tweede steen, en met behulp van wat olijfolie wordt de draaiende beweging mogelijk gemaakt. Hoe zwaarder de steen en hoe gladder het oppervlak, hoe beter de schijf aan haar doel beantwoordde. De te Sichem gevonden delen behoren helaas niet bij elkaar.

Enkele van Sichem afkomstige voorwerpen van gebakken klei zijn nog niet verklaard. Er is een aantal zeer grof gemaakte buizen met omgebogen uiteinde, alsof ze als wateruitlaat hadden gediend. De andere groep, door de opgravers als lamp geregistreerd, bestaat uit enkele grove kommen met toegespitste tuit. De kommen zijn gemaakt van klei met dikke wanden. Een ervan vertoont de sporen van grote hitte, waardoor er barsten lopen door de wand. Vermoedelijk zijn het kommen waarin metaal werd gesmolten om gegoten te worden. Vooral bij dit soort objecten, afkomstig van industrieën (de draaischijf, de waterspuiers en enkele andere nog te noemen voorwerpen), is het bijzonder jammer dat de opgravers niet meer zorg hebben besteed aan het onderzoek van de omgeving, waarin de voorwerpen werden gevonden, en de ermede geassociëerde voorwerpen. In Lachish IV (O. Tufnell) vindt men een nauwkeurige beschrijving van de pottenbakkerswerkplaats, de werktuigen, welke hij gebruikte, en zelfs nog ongebakken aardewerkvormen, die waarschijnlijk als proef hadden gediend. Van Sichem is afkomstig een stenen gietvorm voor metalen werktuigen en wapenen. Op vier kanten van een vierkant blok steen zijn tien vormen uitgehakt, waarin brons werd gegoten. Er zijn enkele bijlvormen en een van de van Sichem afkomstige bijlen past precies in een der vormen. Het grote belang van dergelijke gietvormen is, dat men, zoals in dit geval, nu een serie van tien verschillende vormen van bronzen werktuigen heeft, die in één periode gebruikt werden. Het zal maar zelden voorkomen, dat men in een stratum alle in gebruik zijnde vormen van een bepaald voorwerp aantreft. De gietvorm is voor de chronologie dus van veel betekenis.

Bij de industrieën moet verder nog genoemd worden de weverij. Gewichten van weefgetouwen uit verschillende tijdperken zijn gevonden, en ook de schijfjes welke aan een benen spil werden gestoken voor het spinnen van de draden. Sommige andere benen voorwerpen kunnen bij het spinnen zijn gebruikt.

Verdere bronzen voorwerpen zijn o.m. de voetringen, speerpunten uit de late Bronstijd, spelden en naalden uit latere periodes, vooral de Romeinse. Van de benen voorwerpen moet hier genoemd worden het eendekopje, dat een zuivere parallel heeft in het in de grachttempel te Lachish gevonden exemplaar. Voorts zijn er allerlei fragmenten van benen gebruiksvoorwerpen. Bij de kleine vondsten behoort de serie kralen, uit zeer uiteenlopende tijdperken afkomstig, en gemaakt van allerlei materiaal, o.m. vroeg glas.

Even belangrijk als de gietvorm voor bronzen werktuigen is de kleine steen, welke gebruikt werd voor het gieten van gouden sieraden. Bij deze steen heeft een tweede behoord met de zelfde vormen in spiegelbeeld. Op de gietvorm werden zegelringen, oorhangers, kralen en scarabeeën gemaakt. Ook in dit geval hebben wij dus een reeks vormen, die in een periode (de late Bronstijd) thuishoren.

Een van de beide te Sichem gevonden „huisaltaren" vond zijn weg naar Leiden. Een dergelijk altaar is ook van Megiddo bekend. Het is een vierkant stenen blok. De bovenkant is komvormig uitgehold en op de vier hoeken zijn „horenvormige" uitsteeksels. Onder de rand loopt een richel langs de vier zijden. De zijkanten dragen geen sporen van een inscriptie. Het is onmogelijk om te zeggen uit welke laag dit altaar komt. Het vertoont geen sporen van vuur, welke men op de lampen wel vaak aantreft. Het doel van deze steen is derhalve niet geheel zeker. Het zelfde is het geval met de standaard van gebakken aardewerk of het „lichthuisje", zoals het door de opgravers werd genoemd. Een fragment van een dergelijke standaard komt uit de grachttempel te Lachish met de zelfde uitvoering. Andere modellen zijn vooral van Megiddo bekend. Mogelijkerwijs dienden zij om er schalen met offergaven op te zetten. De relatie met een heiligdom staat voor dit voorwerp tenminste vast. Hetzelfde geldt ook van de „kop en schotel", waarvan een fragment te Sichem is gevonden. Deze mysterieuze voorwerpen zijn op vele wijzen geduid, maar een bevredigend antwoord is nog niet gevonden. Het zou niet onmogelijk zijn, wanneer zij gediend hadden om voorraadkruiken af te sluiten. Door de „kop" welke in de hals van het vat werd gestoken, kon het deksel, de „schotel" tijdens het vervoeren van de kruik er niet afvallen.

Voorwerpen uit de Sichemcollectie vormen een der beide hoofdbestanddelen van de tentoongestelde Palestijnse oudheden in het museum. Het andere deel wordt gevormd door vondsten van Jericho afkomstig. Daarnaast vindt men telkens een of meerdere voorwerpen, die van andere plaatsen uit Palestina afkomstig zijn, zoals b.v. een kleine Syrische sphinx, welke gekocht is van een handelaar in Asdod. Het is de bedoeling dat in een volgend

nummer van Phœnix enkele mededelingen worden gedaan over de oudheden van Jericho.

De Sichemverzameling bevat zeer veel waardevolle stukken. Waardevol niet alleen voor de student der Palestijnse oudheden, maar ook voor de in Palestina geïnteresseerde leek. Wie deze afdeling binnenkomt na eerst enkele der andere zalen met vele kunstschatten te hebben bezocht, zal getroffen worden door het boerse karakter van de Palestijnse culturen. Aan de andere kant zal hij misschien getroffen worden door de eenvoud van vele gebruiksvoorwerpen, en dit zal hem helpen om de atmosfeer van het leven in Palestina beter te verstaan.

Oegstgeest H. J. FRANKEN

XVIII—DE EGYPTISCHE VERZAMELING DER STAD ANTWERPEN*

Het Museum Vleeshuis, te Antwerpen, bezit een verzameling van egyptische voorwerpen. Deze is thans opnieuw opgesteld en, wat voor de bezoekers minstens even belangrijk is, men kan een gids kopen, waarin de meer dan 350 voorwerpen alle kort beschreven zijn (Egypte, [1959] = Stad Antwerpen. Oudheidkundige Musea. Vleeshuis. Catalogus. VIII; 15 x 22 cm; 63 blz., kaart, 16 pl.). C. de Wit heeft dit op uitstekende wijze gedaan, terwijl hij aan zijn beschrijving een beknopt overzicht van den egyptischen godsdienst laat voorafgaan. Met dit laatste beoogt hij, de belangstellenden een beter beeld te geven van de vele bronzen beeldjes, die de collectie telt. Daarnaast krijgt men verschillende steles en beelden te zien, terwijl de mummies niet ontbreken. Er is zelfs een fragment der windsels van de mummie van Toetanchamon.

Maar niet alleen de leek heeft reden tot dankbaarheid, ook de egyptoloog. Want de laatste catalogus van deze afdeling in het Vleeshuis was in 1894 gedrukt en reeds lang uitverkocht. Moge het geen 65 jaar duren, voordat van dezen gids een herdruk nodig zal zijn!

Nog dit: de verzameling is dagelijks te bezichtigen van 10-17 uur, behalve 's maandags.

Leiden, begin juni 1959 JOZEF M. A. JANSSEN

* Juist vóór het afdrukken van dit nummer, ontvingen wij de nieuwe gids van de egyptische collectie in het Vleeshuis te Antwerpen. Deze is gedrukt naar aanleiding van de heropening van deze afdeling, die sinds 1939 in het magazijn was opgeslagen. *Red.*

Afb. 63. Leiden, Rijksmuseum van Oudheden. Kop uit de Goedea-periode.